

Pavlović, Z. (2020). Partije bez partijskih pristaša? Partijska identifikacija u Srbiji u periodu 1990-2020. godine. U: M. Jovanović & D. Vučićević (prir.), *Kako koga i zašto smo birali* (str. 133-166). Beograd: Službeni glasnik i Institut za političke studije.

POSTPRINT / ACCEPTED AUTHOR MANUSCRIPT

Зоран Павловић¹

Одељење за психологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду

Партије без партијских присташа? Партијска идентификација у Србији у периоду 1990–2020. године²

Сажетак: Партијска идентификација један је од најважнијих појмова у анализи политичког понашања људи. Развијена у западњачком и двопартијском контексту, с мање или више успеха примењивана је као хеуристички модел у земљама с вишепартијским системима, попут Србије. Предмет овог рада је анализа партијске идентификације у Србији у периоду 1990–2020. Дискутовано је о природи партијске идентификације и изложени су њени главни модели, Мичигенски и ревизионистички. Потом је дат кратак приказ емпиријских истраживања раширености и значаја партијске идентификације у Србији почев од 1990. Након тога изложени су резултати секундарне анализе већег броја јавномњењских истраживања о раширености партијске идентификације у Србији у тродеценијском периоду. Подаци указују на то да је партијска идентификација, схваћена као осећај блискости и психолошке привржености политичкој партији, нестабилна и генерално на ниском нивоу. Ипак, њен значај за изборну оријентацију је неспоран – велика већина оних који се идентификују са конкретном политичком партијом склона је гласању за ту конкретну партију. У закључном делу дискутован је значај приказаних података у контексту доминантних модела партијске идентификације.

Кључне речи: партијска идентификација, изборна партиципација, изборна оријентација, гласање, Србија

1. Увод

Гласаће за било кога, чак и за жутог пса, само да је демократа

Крилатица с америчког Југа

Партијска идентификација сматра се једним од најважнијих концепата у модерном изучавању изборног понашања (нпр. Campbell, Converse, Miller & Stokes, 1960; Dalton, 2016; Clark, Sanders, Stewart & Whiteley, 2004; Holmberg, 2007; Lewis-Beck, Jacoby, Norpoth & Weisberg, 2008; Johnston, 2018). С обзиром на претпостављену стабилност, афективно-идентитетску природу и далекосежне ефекте у сфери политичког понашања људи, такав оптимизам не чуди. Иако је од самих почетака појам партијске идентификације праћен бројним дилемама како оних концептуалне (афективна варијабла *versus* когнитивне евалуације) и супстанцијалне природе (породично *versus* политичко порекло, стабилна *versus* променљива), тако и оних методолошке природе (питања операционализације и мерења, узрочник политичких процена или њихова

¹ Адреса аутора: zoran.pavlovic@f.bg.ac.rs.

² Овај текст представља скраћену и незнатно модификовану верзију текста: Pavlović, Z. (2020). Partije bez partijskih pristaša? Partijska identifikacija u Srbiji u periodu 1990–2020. U: S. Mihailović (ur.), *Od partijskog monizma do pluralizma i natrag. Tri decenije višestranačja u Srbiji (1990–2020)*. Demostat: Beograd (u štampi). Текст је део рада на пројекту „Друштвене промене у процесу европских интеграција – мултидисциплинарни приступ“ (47010) који финансира Министарство науке, просвете и технолошког развоја.

последница итд.), бројна истраживања заправо показују да уколико бисмо желели да разумемо политичко понашање људи и да за то искористимо једно једино питање, испитивање партијске идентификације било би најмудрији избор.

Чини се да би у друштву попут српског у коме су анимозитети и антипатије, као и ватрено присталаштво и симпатије доминантан *modus operandi* политичког живота а сама политика пре ствар емоција него рационалних интересних калкулација, појам који у фокус ставља управо оно афективно у човеку могао бити моћно хеуристичко средство у објашњавању политичког понашања. Уколико, међутим, имамо у виду високу волатилност, која је по неким проценама три пута већа него у земљама стабилне демократије и једна од највећих у свету (Antonić, 2005; видети и: Antoniћ, 2007), преливања гласача, „преконоћно“ слабљење или јачање политичких партија, претпоставка да грађани Србије политичке одлуке доносе под утицајем неких хабитуалних, релативно стабилних афективних веза са политичким партијама које би требало да, дугорочно посматрано, исходују истим политичким одлукама, постаје веома упитно. Као што ће убрзо постати јасно, политичку реалност оличену у, рецимо, чињеници да је СПС на изборима у децембру 2000. освојио скоро милион гласова мање него на изборима септембра исте године, да је Богољуб Карић практично ниоткуда у првом кругу председничких избора 2004. освојио преко пола милиона гласова или пак да је на власт 2012. године дошла политичка партија која је основана неколико година раније, након претходних парламентарних избора 2008, парадигма партијске идентификације, и то она класична, тешко може да је објасни.

Ипак, бројна емпиријска истраживања у Србији, о којима ће убрзо бити више речи, од 1990. године наовамо, која се на овај или онај начин баве тематиком партијске идентификације, без изузетка указују на велики значај партијске идентификације за изборно понашање. То имплицира да мора бити да има нешто специфично или другачије у вези с партијском идентификацијом у нашем друштвено-политичком контексту, што може да аклиматизује или некако самери овај (на први поглед) несклад политичке реалности и емпиријске евиденције. Ово поглавље за циљ има расветљавање неких битних аспеката партијског постоваћења у Србији у последњих неколико деценија и преглед најважнијих налаза који се тичу како раширености партијске идентификације у Србији од увођења вишестраначја до данас, тако и ескпланаторне моћи партијске идентификације у објашњавању политичког понашања у ширем смислу и изборног понашања, конкретније.

2. Партијска идентификација, шта је то?

Прича о партијској идентификацији почиње у другој половини прошлог века. Десетак година након објављивања данас класичних дела тзв. Колумбијске школе (Lazarsfeld, Berelson & Gaudet, 1948; Berelson, Lazarsfeld & McPhee, 1954; Katz & Lazarsfeld, 1955), која су у објашњавању политичког понашања примарни фокус стављала на социоструктурне варијабле, појавила се књига *The voter decides* (Campbell et al., 1954) која је донела две важне промене, једну методолошку а другу супстанцијалну. Спроведена је на случајном узорку грађана САД, а поред тога фокус је био искључиво на психолошким варијаблама – **евалуацији кандидата, њихових позиција на главним политичким темама и партијској идентификацији**. Све три варијабле сматране су једнако битним, док су социолошке варијабле које су у претходним случајевима имале кључну улогу, задобиле егзогени статус. Убрзо је

уследила књига *American voter* (Campbell et al., 1960), заснована на подацима у вези с председничким изборима 1952. и 1956. године, која се типично описује као најзначајније и најугицајније дело о изборном понашању (нпр. Bartels, 2010). Приступ изборном понашању³ из ове перспективе постао је познат као Мичигенска школа или Мичигенски модел.

2.1. *Homo „(socio)psychologicus“?* Мичигенски модел изборног понашања

Унутар овог, Мичигенског или социопсихолошког модела изборног понашања посебан нагласак стављен је на дистинкцију између дугорочних и краткорочних сила које утичу на изборну одлуку и на покушај да се успостави веза између дуготрајних социолошких и историјских фактора и краткорочних друштвених и политичких фактора који карактеришу сваке изборе. Појам **партијске идентификације** унутар овог модела има кључну улогу. Партијска идентификација представљена је као психолошки афинитет, стабилна и дуготрајна веза с политичком партијом, „појединчева афективна оријентација према важној групи-објекту у његовој средини“ (Campbell et al., 1960, стр. 121). Политичка партија „служи као група према којој појединац може развити идентификацију, позитивну или негативну, с одређеним степеном интензитета“ (стр. 122) и као таква представља један од многих облика социјалних идентитета које сваки појединац има.⁴ Другим речима, афекти и групна припадност имају посебну важност, науштрб когнитивних чинилаца и рационалних разматрања.

Претпоставка је да се партијска идентификација стиче током социјализацијских искустава у детињству и адолесценцији у породици или унутар других примарних група (слично стицању религијског или етничког идентитета). Успоставља се афективно, у периоду ране социјализације, као врста „неполитичког“ става, практично пре него што појединац стекне бирачко право и снажно рефлектује сопствени социјални миље, пре свега породицу (што се, на пример, огледа у високом степену поклапања партијске идентификације родитеља и деце). Као што дете од родитеља „наслеђује“, рецимо, етнички или религијски, тако „наслеђује“ и политички идентитет.⁵ Једном стечен, показује релативну стабилност током живота. Промене партијске идентификације су ретке и дешавају се само као последица реакције на крупне догађаје у личном животу (промена посла, брак, напредовање итд.) или на друштвени контекст (политичке или економске кризе или промене итд.). Кембел и сарадници износе податак да приближно (само) 20% Американаца током живота промени партијску идентификацију (Campbell et al., 1960).

Једном развијена партијска идентификација подразумева да се свет посматра кроз „страначке наочаре“. Партијска идентификација постаје перцептуални филтер за

³ Синтагму изборно понашање користићемо као општи појам који укључује *изборну партиципацију*, одлуку да се на изборима (не) учествује, и *изборну оријентацију*, одлуку да се гласа за конкретну политичку партију.

⁴ Овде је важно нагласити оно што је видљиво из ове дефиниције, а што се по правилу губи из вида – партијска идентификација варира с обзиром на валенцу, тј. може бити и *негативна*. О тој могућности ће бити више речи у наставку текста.

⁵ Ово је, барем што се тиче САД, посебно тачно у ситуацијама када постоји сагласје партијске идентификације мајке и оца. Уколико оба родитеља имају исту партијску идентификацију, и дете ће знатно вероватније развити исти политички идентитет.⁴ У ситуацији када постоји несклад партијске идентификације између родитеља, скоро да изостаје јасан тренд развоја партијске идентификације међу децом (видети Campbell et al., 1960; Lewis-Beck et al., 2008).

селекцију, евалуацију и интерпретацију информација, посебно у ситуацији када бирач нема довољно знања и информација. (Партијска оријентација је у том смислу вид пречице за доношење изборне одлуке на коју се посебно ослањају они бирачи који нису довољно политички информисани и софистицирани.) Идентификација, другим речима, *утиче* на развој ставова – имати наклоност ове врсте према одређеној партији имплицира да преузимамо партијске позиције о разним темама; ставови и уверења пројекција су антецедентне партијске идентификације. Ниједна друга информација нам „не говори више о ставовима и понашању појединца као бирача од његове позиције на димензији психолошке идентификације која се протеже између две велике партије [у двопартијским системима, З.П.] које се налазе на екстремима“ (Campbell et al., 1960, стр. 142).

Партијска идентификација не говори, међутим, директно и недвосмислено за кога ће особа гласати, однос између идентификације и изборне оријентације није један-према-један. Из информације о томе за кога је особа гласала не можемо са потпуном извесношћу ништа рећи о њеној партијској идентификацији, као што, уосталом, и из информације о партијској идентификацији не можемо са потпуном сигурношћу предвидети за кога ће заправо особа гласати. Ово непоклапање последица је чињеница да на изборну партиципацију и оријентацију не утиче само партијска идентификација, већ и други чиниоци. Језиком Мичигенског модела, краткорочни фактори, попут **имица кандидата** или **тема** које се покрећу током кампање, могу утицати на неконгруентност изборне одлуке и партијске идентификације, без промене саме партијске идентификације. Део гласача може на изборима да гласа за партију с којом није идентификован, јер, рецимо, није задовољан предложеним кандидатом, али се на неким каснијим или следећим изборима враћа свом првобитном избору.⁶ (То, између осталог, има важне политичке и друштвене импликације јер политички поредак на тај начин добија на стабилности). Гласање је, другим речима, експресивни акт – грађани исказују своје афективне преференције гласањем за одређену странку и нису притом вођени политичким или економским интересима, већ емотивним идентификацијама; по својој природи партијска идентификација је „дефанзивна“, циљ јој је одбрана позитивног социјалног идентитета који се чува победом на изборима (Huddy, Bankert & Davies, 2018). Партијска идентификација је, другим речима, *немотивисани мотиватор* (енг. *unmoved mover*) – стабилна и (релативно) непроменљива, у породичном и неполитичком (или парapolитичком) контексту стечена оријентација, релативно имуна на касније политичке и економске утицаје.

2.2. Ревизионистички модел партијске идентификације

Већ почетком 70-их година XX века слика потекла из Мичигенске школе озбиљно је преиспитивана и критикована и то у два главна правца (Bartels, 2010). Прво,

⁶ Поред неконгруентности партијске идентификације и изборне *оријентације*, партијска идентификација, на први поглед парадоксално, може утицати и на одсуство изборне *партиципације*, тј. узроковати апстиненцију. Бројни примери који нису реткост ни у нашем политичком животу када политичке партије активно позивају своје присталице на бојкот избора, попут ситуације око управо одржаних парламентарних избора у јуну 2020, илустрација су апстиненције изазване развијеном партијском идентификацијом. Партиципација у форми „белих листића“ још је једна илустрација могућих специфичних ефеката партијске идентификације. Сви наведени примери подразумевају, наравно, да је конкретан, да га тако назовемо, гласачки акт исказ ~~б~~ростајања уз одлуке блиске политичке партије која позива на бојкот, „беле листиће“ и слично. Подразумева се да апстиненција и неважећи листићи не морају имати ништа са партијском идентификацијом у неким другим случајевима.

дебатовано је о томе како *теме* имају далеко већи значај у бирачком понашању него што су имале 50-их година и да је самим тим партијска идентификација постала мање важна детерминанта изборне оријентације или далеко осетљивија на промене у партијским позицијама у вези с темама. Друго, сама структура политичког резоновања људи показивала је пораст идеолошке конзистентности, „квалитетнијег“ резоновања међу грађанима (Nie et. al., 1976); на супрот мичигенске, релативно „мрачне“ представе о квалитету људског политичког резоновања (отуд и смисао и функција ослањања на афективне реакције), показано је да је обичан бирач способан да квалитетно резонује о свету политике и, самим тим, доноси од партија независне и на аргументима засноване политичке одлуке.⁷

Такви налази темељ су једног другачијег виђења, тзв. **ревизионистичког модела партијске идентификације**, као наклоности која је последица кумулативних евалуација постигнућа партије (Achen, 1992; Fiorina, 1981; Lockerbie, 1989). Другим речима, није партијска идентификација основа за доношење политичких евалуација, већ је она управо *последница* тих евалуација. Фјорина (Fiorina, 1981) наглашава важност когнитивних фактора и ретроспективних евалуација као формативних фактора партијске идентификације – партијска идентификација је променљива, рационална и на политици заснована оријентација; нека врста инструменталног симпатисања (Huddy, Bankert & Davies, 2018). Није ствар у идентитету, већ у рационалним калкулацијама, „плусевима“ и „минусевима“, просеку евалуација прошлих учинака. Самим тим, однос између евалуација и партијске идентификације је обрнут – не оцењујемо неку партију или њену политику позитивном зато што нам се партија „свиђа“, него нам се партија „свиђа“ управо зато што њена постигнућа позитивно оцењујемо. Неки критичари класичног модела управо истичу то, како постоји снажна емпиријска евиденција да партијска идентификација није каузални претходник гласања (нпр. Thomassen, 1976). Чиме се и основе партијске идентификације, са психолошких и социјализацијских, померају на сферу – политике.

Додатно, веће давање значаја когнитивним факторима и последичној променљивости партијске идентификације боље може да одговори на налазе који указују на то да је идентификација далеко променљивија него што то класични модел претпоставља и то током периода од неколико година, па и неколико месеци (Lockerbie, 1989; 2002) и, што је посебно важно, под утицајем онога што се дешава у кампањи (имица партијског кандидата) и на основу евалуације стања економије (Niemi & Weisberg, 1993). Чињеница да се партијска идентификација мења сугерише, такође, и неке друге могуће механизме њеног развоја. Модел *социјалног учења* партијске идентификације претпоставља да се постојеће везе са партијама ојачавају са узрастом, односно, са експресијом подршке партији (Converse, 1969; видети и: Dalton, 2016).⁸ Ово посебно добија на значају у новим демократијама. У таквим друштвима, демократско искуство и политичке партије новина су и за родитеље и за децу. Стога су партијске везе у почетку нужно слабе и полако се развијају са сваким наредним изборима уколико се политички систем стабилизује а породице и социјалне групе установе чврсте партијске

⁷ Теза о когнитивној мобилизацији додатно и прецизно разрађује ове идеје (видети на пример: Inglehart, 1990; Dalton, 2007; Pavlović & Todosijević, 2018). Међутим, неки други налази указивали су на то да партијска идентификација практично има несмањен и подједнак значај у две ере, педесетих и седамдесетих година прошлог века (Converse & Markus, 1979), али и скорије (Lewis-Beck et al., 2008; Johnston, 2018).

⁸ Томе, рецимо, иду у прилог неки налази које износи Далтон (2016). Процент партијски идентификованих у Америци виши је међу старијима од 65 година него међу млађима од 30 година.

идентитете. То, такође, имплицира да ширење партијске идентификације подразумева време и више генерација грађана и грађанки.

2.3. Концепт партијске идентификације данас

Насупрот овим двома описаним, донекле супротстављеним концепцијама партијске идентификације, стоје нека помирљива или алтернативна гледишта. Један покушај развоја интегрисане теорије партијске идентификације комбинује концепције идентификације из угла теорије социјалног идентитета и рационално-евалуативни приступ (Groenendyk, 2013; 2018). Пре него да поларизује ставове партијских присташа, данашња политика заправо наглашава њихове супротстављене мотиве. Присталице су, с једне стране, мотивисане да буду лојални и посвећени чланови „тима“ који бране своје наклоности од опозиционих напада. Ово посебно долази до изражаја када тимске поделе постану изражене и компетитивне. С друге стране, присталице су истовремено мотивисане потребом да буду добри грађани чије су партијске симпатије и наклоности укорене у недогматичним евалуацијама и рационалном доношењу одлука. Када „оптуживања“ за ирационалност и партијске пристрасности постану веома раширена, као што су то често данас, ова мотивација долази до изражаја (Groenendyk, 2013; 2018). Практична импликација ових гледишта је да партијска идентификација није „или/или“ феномен, већ код свакога од нас може бити и једно и друго, у зависности од околности.

Неке друге разраде концепта партијске идентификације углавном иду у два правца. Један је поистовећивање партијске идентификације с **КОГНИТИВНО-ПСИХОЛОШКОМ ТЕОРИЈОМ СХЕМА**, тј. структура које примају, обрађују и извлаче информације ради доношења одлука (Sniderman et al., 1991). Схеме служе и као хеуристици, пречице које олакшавају резонување бирача. Пре него ствар социјалног идентитета, партијска идентификација представља когнитивну „пречицу“ у политичком резонувању. Друга линија разраде партијску идентификацију доводи у везу с различитим аспектима политичког самоодређења или идеолошке идентификације у једном општијем смислу (Green et al., 2002). Према овој концепцији, већина људи зна ко су, где су социјално сврстани, које групе им се свиђају а које не, али и, што је од посебне важности, које политичке партије те групе подржавају или би требало да подржавају. Партијска идентификација извире из ове мешавине когниција и емоција и представља неки вид **социјално утемељеног самоодређења** које укључује како когнитивне, тако и афективне компоненте. Бирачи на тај начин могу да изађу на крај и с потенцијалним мањком политичких информација.

2.4. „Ефекти“ партијске идентификације

Како год да разумемо суштину и порекло партијске идентификације, најмање спорова вероватно постоји у вези са њеним значајем, који се најбоље огледа у њеним ефектима. Далтон (2016) наводи неколико најважнијих:

1. Партијска идентификација *олакшава доношење политичких одлука*. Различите концепције партијске идентификације се можда не слажу у вези са њеном природом, али сагласност свакако постоји у погледу тога да се ради о некој врсти пречице у резонувању. Политика је компликована за разумевање, грађани/ке

углавном о политици мало знају, па постојање партијске идентификације омогућава да се овај процес поједностави; чини да он постане „user friendly“. Када бирач једном одлучи која политичка партија генерално најбоље представља његове интересе, једна једноставна информација је довољна и даље делује као решето кроз које се пропушта свака нова политичка информација, тема или догађај.

2. Партијска идентификација *мотивише политичку партиципацију*. Партијски идентификовани грађани више гласају, учествују у разним другим облицима политичког активизма као што су донације, утицај на друге итд. Још је класична студија показала да су партијски идентификоване особе далеко више инволвиране у политички живот у најопштијем смислу (Cambell et al. 1960). Бити партијски идентификован значи у некој мери имати унапред донету одлуку да ће се на изборима учествовати и да ће се гласати за специфичну политичку партију/кандидата/коалицију (Pavlović & Todosijević, 2018). Чак и ако заправо нису информисанији од грађана и грађанки без партијске идентификације, страначке присташе појачано верују у сопствене, наводно натпросечне политичке способности/информисаност, што додатно мотивационо делује (Anson, 2018).

3. Партијска идентификација *омогућава стабилност политичком систему*. Уколико се већина људи идентификује са неком од установљених партија, мањи је простор могућности да ће бираче привући нове или демагошке/популистичке партије; партијска идентификација стога представља и брану од краткорочних „трзавица“ унутар система и утиче на изборну политику као стабилишућа сила (видети и: Asher, 1992; Slavujević, 1999).

Овом списку бисмо могли додати и чињеницу да партијска идентификација задовољава разне друге социјалне мотиве или психолошке потребе, попут потребе за (политичким) припадањем или самопоштовањем (Slavujević, 1999).

2.5. Мерење партијске идентификације

На који начин у истраживањима мерити ову дугорочну психолошку оријентацију, предмет је дебате од самих почетака (за кратак преглед видети и Антонић, 2005, стр. 141–142). У класичној студији коришћено је питање: *Уопштено говорећи, да ли о себи мислите као о републиканцу, демократи, независном или нешто друго?* Јасно је да то не може без адаптација бити пренето на друге политичке контексте, посебно на оне са вишепартијским политичким системима. У таквим околностима често се примењује једна од две прототипске варијанте. Прва партијску идентификацију операционализује питањем: *Многи људи показују наклоност или нагињу ка једној политичкој партији током дужег времена, иако понекад не гласају за њу. Да ли то важи и за Вас?* (Budge, Crewe & Farlie, 1979; Norpoth, 1984). Слична варијанта која је стандардизована у оквиру Компаративне студије изборних система (CSES) партијску идентификацију испитује питањем: *Да ли се осећате блиским некој политичкој партији? Којој?*⁹

⁹ О овим типским решењима можемо, наравно, говорити само условно јер су конкретне вербалне формулације веома разноврсне. Тако се партијска идентификација испитује питањима којима се од испитаника тражи да каже да ли себе сматра присталицом неке политичке странке (Clarke et al., 2004; Evans & Whitfield, 1995), да ли се поистовећује са неком политичком странком (White et al., 1997), да ли

Из наведених примера, лако је уочљиво да класично питање Мичигенске школе јасно захвата идентитетско самоодређење; друга два више гађају осећај психолошке блискости или емотивне привржености. У CSES форми се, такође, не наглашава континуитет привржености у емотивном смислу, што додатно природу конструкта који се на тај начин мери помера ка некој врсти „меке“ мере партизанства, замагљујући границу између изражавања идентификације и гласачке преференције, тј. изборне оријентације (Dalton, 2016).¹⁰ На питања проблема мерења партијске идентификације у специфично српском контексту константно ћемо се враћати на наредним странама.

Домаћа литература делом је на трагу оваких методолошко-операционалних решења. Уз извесна поједностављења, могло би се рећи да постоје три истраживачке линије у том смислу. Један приступ заговара З. Славујевић (нпр. 1997; 2002) који као показатељ партијске идентификације користи различите врсте бихевиоралних ставовских показатеља, пре свих *изборну оријентацију*, намеру да се гласа за одређену партију, посебно у међуизборном периоду (слично и: Atlagić, 2007; 2012). Други приступ је операционализација партијске идентификације као чланства у партији и/или симпатисања партија (нпр. Mihailović, 1994; 1996), дакле нека комбинација психолошко-диспозиционих и бихевиоралних показатеља (без укључивања изборне оријентације). Трећи приступ је „чисто“ психолошки и индикаторе партијске идентификације види у доживљају блискости или симпатизерству специфичне политичке партије (нпр. Milošević, 1997; Pavlović, 2013; Pavlović & Todosijević, 2018; Todosijević & Pavlović, 2020). Поред ових разлика у погледу операционализације, вредна је спомена чињеница да се садржај и природа партијске идентификације релативно слично одређују, углавном као осећај привржености или психолошке блискости некој политичкој партији (нпр. Mihailović, 1994; Milošević, 1997; Slavujević, 1999; 2002).

Иако ове разлике у вези са мерењем партијске идентификације могу изгледати као техникалије, оне су заправо од суштинске важности за промишљања о овом феномену у специфичном политичком контексту. Разматрања низа питања у вези са партијском идентификацијом у емпиријском смислу пресудно зависе од тога какви подаци постоје и шта су типичне или оптималне стратегије њеног испитивања. Поред тога, користити неку од алтернативних формулација није просто ствар језичких финеса и нијанси у значењу синонимних формулација, већ често одраз мерења супстанцијално различитих феномена. То, рецимо, убедљиво илуструју студије које указују на разлике у процентима грађана који могу бити сматрани партијски идентификованим уколико се то испитује различитим, алтернативним поступцима (нпр. Clark et al., 2004; Blasi et al., 2001; видети и: Antonić, 2005).

3. Партијска идентификација: случај Србије

Већ и на први поглед јасно је да, уколико имамо у виду основне претпоставке Мичигенског модела, о партијској идентификацији у српском политичком контексту као продукту ране социјализације која се установљује пре него што појединац стекне

нека странка боље од других заступа његове интересе (Wyman et al., 1995), за коју може рећи „моја странка“ и слично (видети и: Antonić, 2005).

¹⁰ На том трагу су и неки предлози о потреби разликовања концептуалног и операционалног, између класичног приступа, за који би појам партијске *идентификације* требало да буде резервисан, и партизанства/симпатизерства (енгл. *partisanship*) који би се односио на другачије концепције овог феномена, попут оне унутар ревизионистичког модела (Homburg, 2007). Слична је и раније споменута дистинкција на експресивно и инструментално симпатизерство (Huddy, Bankert & Davies, 2018).

бирачко право и снажно рефлектује његов социјални миље, пре свега породицу, тешко да можемо говорити.¹¹ Породично порекло партијске идентификације је стога веома дискутабилно јер породице не могу пренети на потомство своје партијске преференције када су их и оне тек од почетка деведесетих година могле развијати. Процес и динамика путем којих млади Американци/ке развијају партијски идентитет, у нашем друштвено-политичком контексту своје паралеле може имати у сфери развоја етничког или религијског идентитета. У нашој средини дете већ у врло раном узрасту себе идентификује као Мађара, Српкињу, католика итд. Данашња деца и млади у нашем друштву могли би, хипотетички, развијати и овај, партијски социјални идентитет, али то за већину пунолетних грађана и грађанки једноставно не важи. За то постоји један крајње баналан разлог – већина грађана Србије старија је од вишепартијског система и политичких партија, па објашњавати, рецимо, приврженост Демократској странци раном социјализацијом нема много смисла за највећи број пунолетних грађана, будући да ДС постоји тек од 1990. године. Објашњење за евентуално постојање партијских привржености у овом смислу морамо тражити на некој другој страни.

Било како било, истраживања указују на то да партијска идентификација, схваћена и мерена на различите начине, има велики значај у објашњењу политичког понашања грађана и грађанки Србије. У наставку ћемо се најпре у најкраћим цртама осврнути на главне налазе о различитим аспектима феномена партијске идентификације у Србији од 1990. године наовамо. Након тога приказаћемо резултате секундарне анализе већег броја истраживања јавног мњења у периоду од 1990. до 2020. у којима ће партијска идентификација бити сагледана на нешто другачији начин.

3.1. Преглед емпиријских налаза о функцији и раширености партијске идентификације

Грубо говорећи, могли бисмо разликовати две релативно кохерентне истраживачке линије у вези с партијском идентификацијом у нашој средини. Прва се тиче значаја партијске идентификације као чиниоца других релевантних политичких оријентација (нпр. идеолошких оријентација, ставова итд.) и понашања (пре свега, гласања). Емпиријски налази из наше средине у овом смислу су бројни и разноврсни, и у једном сагласни – партијска идентификација јесте битна. Већ у истраживању реализованом око првих вишестраначких избора у нашој средини, показано је, најпре, да је партијска идентификација, схваћена као чланство или симпатизерство политичке партије, била релативно раширена; 57% грађана и грађанки било је члан или симпатизер неке политичке партије (Mihailović, 1991). Ови налази посебно добијају на значају уколико имамо у виду да су ти парламентарни избори били политичка новина за све

¹¹ Антонић (2005) оштро критикује концептуализацију и операционализацију партијске идентификације у радовима домаћих аутора. Таква разматрања иду ван оквира ове анализе, али је веома битно скренути пажњу да је том приликом приступ феномену партијске идентификације у домаћој литератури самерен искључиво из угла класичног, Мичигенског модела партијске идентификације. То је наравно легитиман приступ, али неки елементарни предуслови да бисмо у случају Србије могли говорити о механизмима и динамици развоја партијске идентификације према овом моделу једноставно нису задовољени, те очекивати да на исти начин можемо мерити и разумети тај феномен није оправдано. Други модели партијске идентификације лако могу да аклимагизују разна отворена и проблематична питања у српском политичком контексту (попут промене партијске идентификације), али они, између осталог, подразумевају другачији психолошки садржај партијске идентификације и методолошке процедуре за њено изучавање.

грађане и грађанке. Поред тога, веза партијске идентификације и гласања била је веома изражена: „чак 87% страначких присташа гласало (је) за кандидате својих странака“ (*ibid.*, стр. 109); илустрације ради, 94,5% присташа СПС-а гласало је за посланичког кандидата ове странке. Уопштено говорећи, партијска идентификација оцењена је као детерминанта барем половине гласова (Mihailović, 1991). До сличних резултата, поред констатовања релативно раширене партијске идентификације, дошло се и анализом јавномњењских података око избора 1992. и 1993. године (Mihailović, 1992; 1994; 1996). Примера ради, доследност на изборима 1993. године била је „готово стопроцентна, а увек се кретала изнад 90%“ (Mihailović, 1996, стр. 72). И релативно скорија истраживања показују да партијски идентификовани бирачи далеко вероватније гласају управо за партију са којом су идентификовани (Sajc Antičić, 2007); након избора 2012. године, тек приближно сваки десети бирач није гласао за политичку партију са којом је идентификован (Pavlović & Todosijević, 2016; Todosijević & Pavlović, 2020).

Партијска идентификација поред изборне *оријентације* добрим делом детерминисала је и изборну *партиципацију*, учешће на изборима. Истраживања из претходних година показују да је, рецимо, партијска идентификација важнији предиктор партиципације од низа социодемографских варијабли или неких политичких ставова (Milošević, 1997; Milošević-Đorđević, 2005; Todosijević & Pavlović, 2020), политичког знања (Pavlović & Todosijević, 2018), чак и у случају младих (Pavlović, 2012; 2013). Поједностављено речено, апстиненти, било млади ли не, далеко чешће су особе без партијске идентификације (видети и: Mihailović, 2007a). Поред повезаности с изборном партиципацијом и оријентацијом, истраживања су такође показала да је партијска идентификација у нашој средини повезана са, рецимо, идеолошким оријентацијама (Mihailović, 2007b; Pavlović & Todosijević, 2016; Todosijević & Pavlović, 2020), али и с низом политичких ставова и вредности (Pantić & Pavlović, 2009; Pantić, 2007).

Друга истраживачка линија тиче се анализе раширености, стабилности и интензитета саме партијске идентификације у Србији, било у синхронијском (у одређеном временском тренутку или краћем временском периоду), било у дијахронијском смислу (у дужем временском периоду). Вероватно би главни налаз ових истраживања могао бити велика променљивост партијске идентификације, али и релативно висока раширеност партијске идентификације о којој, рецимо, извештава Славујевић (1997; 2002). Други, једнако важан закључак јесу велике осцилације раширености партијске идентификације; распон је износио невероватних 46% бирачког тела.¹² Комбинујући одговоре испитаника на различита питања о намери гласања, Славујевић операционализује мере интензитета и стабилности партијске идентификације, закључујући да је број јаких присталица (гласали би само за преферирану партију и нема другог избора) са две трећине бирачког тела почетком деведесетих спао на трећину бирачког тела након 2001. Такође, партијска идентификација се показала као релативно стабилан феномен – број „конвертита“, оних који на различитим изборима гласају за различите партије релативно је мали и у првој половини деведесетих година не прелази 8% бирачког тела (Slavujević, 2002, стр. 214).

¹² Треба имати у виду да стабилност како гласачког понашања, тако и партијске идентификације на агрегатном (нивоу политичке заједнице) и индивидуалном нивоу нису иста ствар. Потпуна стабилност на агрегатном нивоу може заправо бити последица драстичне промене на индивидуалном нивоу. Замислимо две партије које у једном тренутку у бирачком телу имају по, рецимо, 20% присталица; замислимо такође да се у периоду од годину или две деси потпуни обрт и да свих 20% присташа партије А постану сада присталице партије Б, а свих 20% присталица партије Б постану симпатизери партије А. Подршка на агрегатном нивоу била би идентична у две временске тачке, док би индивидуални ниво карактерисала максимална нестабилност. Ово је веома битно, уколико имамо у виду да се о стабилности партијске идентификације готово искључиво суди на основу глобалних, агрегатних мера.

До сличних података долази и Михаиловић (1996, стр. 71) који извештава о раширености партијске идентификације између једне трећине и две петине у међуизборним периодима, а око три петине грађана око избора. Такође, доминантан је тип средње интензивне идентификације, односно симпатизерски однос према политичким странкама (Mihailović, 1996).

Разлози за овакву „превртљивост“ партијске идентификације су бројни и о томе су, повремено, извештавали и сами грађани и грађанке Србије у јавномњењским истраживањима. Грађани током деведесетих година XX века испољавају разочарање у политичке партије, не виде да су довољно интересно профилисане, што води немогућности уочавања разлика међу партијама (Slavujević, 2002). Споменимо и једну баналну чињеницу постојања веома честих ситуација предизборних и постизборних коалиција, променљивог састава и непостојаног трајања, које додатно отежавају диференцирање међу партијама. У општијем смислу, криза легитимитета свих институција, па и политичких партија, нестабилна и веома фрагментирана партијска сцена, али и њихова неравноправна заступљеност у јавном животу (Slavujević, 2002) онемогућава развој дуготрајних наклоности. Томе треба додати и кратак период вишепартизма, непостојање породичне традиције односно међугенерациског трансфера партијске идентификације и деценијску негативну едукацију и социјализацију у односу на вишестраначки систем (Slavujević, 2002).

3.2. Партијска идентификација 1990–2020: још један поглед уназад

Изложени подаци о раширености истраживања партијске идентификације засновани су, као што је раније речено, или на бихевиоралним показатељима (намера гласања) или на комбинацији блискости и чланства. У наставку ћемо се позабавити трендовима у раширености партијске идентификације схваћене у „чисто“ психолошком смислу и операционализоване у складу са тим. Под партијском идентификацијом подразумеваћемо осећај психолошке блискости, везаности за или наклоности према специфичној политичкој партији. Слично неким другим одређењима која у партијској идентификацији виде афективно-ставовски феномен (нпр. Milošević, 1997; Mihailović, 1996)¹³, партијску идентификацију схватамо као вид психолошке варијабле независне од чланства у партији или гласања за њу. Ако је тако схватимо, тако би требало и да је меримо – путем самоисказа испитаника о својим партијским афинитетима, а не бихевиоралним намерама. Важно је одмах нагласити да то практично имплицира да се под партијском идентификацијом подразумева нека врста *меке* мере партизанства, симпатизерство или афективна дистанца од партија.¹⁴ Једнако је важно нагласити да то не значи неминовно да се тиме искључује могућност њене социјално-идентитетске природе.¹⁵ Немамо у крајњој линији ни императив да идентификацију поимамо

13

Партијска идентификација се дефинише као „осећање симпатије или несимпатије, емотивне везаности или одбојности према некој странци и њеном лидеру током дужег временског периода“ (Milošević, 1997, стр. 135) или као „психолошку повезаност или осећај лојалности према одређеној политичкој странци“ (Mihailović, 1996, стр. 70).

¹⁴ Не треба заборавити да су Кембел и сарадници под партијском идентификацијом подразумевали управо осећај афективне везаности (Campbell et al., 1960).

¹⁵ Налази између осталог указују на то да се ова типа присталица, експресивно/идентитетски и рационално/инструментални понашају на сличан начин (Huddy, Bankert, & Davies, 2018). Поред тога, класично одређење социјалног идентитета под њим подразумева део слике о себи који протиче из свести о припадности одређеној социјалној групи, заједно са вредновањем и емотивним значајем те припадности

искључиво у терминима класичног модела. Не треба се превише упињати да се покаже да партијска идентификација у Србији није исто што и партијска идентификација у Америци. Али то не умањује вредност напора да се одређене тенденције/карактеристике испитаника идентификују као експланаторни принцип изборне партиципације и оријентације. Оваквим схватањем се заправо жели указати на то да је статус идентификације у концептуалном смислу *диспозициони* (не ради се о бихевиоралној варијабли), у садржинском смислу превасходно *афективни* (осећај допадања, блискости, позитивног односа итд., а не формално чланство и слично), у супстанцијалном смислу *рационално/инструментални* (насупротив експресивном, пре последица, него узрок партијских евалуација), а у операционалном смислу *дистинктивни* у односу на друге повезане феномене (нпр. изборна оријентација, изборна партиципација).

У складу с тим, партијска идентификација је у операционалном смислу исказ испитаника о блискости или симпатизерству политичких партија. Типичан такав показатељ је питање *Да ли себе сматрате присталицом или симпатизером неке политичке партије? Које?* Бирачи који на такво питање одговоре одречно, сматрају се грађанима без партијске идентификације, а навођење конкретне политичке партије показатељем постојања идентификације с том конкретном политичком странком. Будући да раније приказани резултати почивају на другачијим индикаторима/питањима,¹⁶ у доступној евиденцији јавномњењских истраживања Центра за политиколошка истраживања и јавно мњење Института друштвених наука из Београда, идентификована су она истраживања која укључују оваква питања (поновимо: о симпатисању или блискости политичким партијама) и такви подаци су додатно анализирани. Индикатори/питања овог типа релативно су ретки у класичним јавномњењским истраживањима, тј. коришћени су далеко ређе него типична питања о изборној партиципацији и оријентацији, па је и број истраживања укључених у секундарну анализу релативно мали (на то је утицала и одлука да се укључи једно истраживање из једне године, у случају да их у истој години има већи број).¹⁷ У појединим случајевима коришћени су подаци саопштени у радовима других истраживача који су, са становишта овог текста, употребљиви (то ће бити посебно и додатно наглашено).

Поред информација о блискости или симпатизерству конкретних политичких партија,¹⁸ паралелно су анализиране и везе партијске идентификације и изборне

(нпр. Tajfel & Turner, 1979). Подвучимо овај други део одређења који нагласак ставља на вредновање и емотивни значај припадности, што је питањима о свиђању, симпатисању или блискости несумњиво захваћено. Лако можемо замислити ситуацију када је емотивни значај припадности далеко важнија детерминанта понашања од простог припадања одређеној категорији. Бити рођен у породици православаца, с великом вероватноћом подразумева развој православног религијског идентитета, на нивоу свести о припадности православљу. Православни идентитет ће, међутим, бити важан мотиватор понашања у оним ситуацијама када та врста идентитетског самоодређења долази до изражаја и, важније, само код оних појединаца за које припадност православљу има емотивни значај.

¹⁶ Решење које користи Михаиловић врло је слично овде предложеном, али он комбинује одговоре о симпатизерству и чланству. Овде смо заинтересовани само за један од ова два аспекта (симпатизерство).

¹⁷ Коришћени су подаци прикупљени у следећим истраживањима (сва се односе на територију Србије без Косова и Метохије): ЈМС 117/1 из октобра 1990 (N = 1400); ЈМС 122 из јуна 1997 (N = 1540); ЈМС 168 из септембра 2001 (N = 1036); ЈЈМ 174 из децембра 2002 (N = 2056); ЈМС 2012 [CSES истраживање у Србији] (N = 1568); ЈМС 2017 [онлајн истраживање] (N = 1881); ЈМС 2018 [онлајн истраживање] (N = 2526); истраживање о факторима изборног понашања и оријентације које је почетком марта 2020. г. реализовао Центар за истраживање, транспарентност и одговорност (CRTA) (N = 1076).

¹⁸ У анализу нису укључене самооцене блискости са коалицијама (чак и када такви подаци постоје), већ само са појединачним политичким партијама, изузев у ситуацијама када је предизборна коалиција

оријентације. Фокус у приказу података биће раширеност партијске идентификације и њена веза са изборном оријентацијом. То ће нам дати могућност да стекнемо дубље увиде у природу партијске идентификације у нашој средини, да се осврнемо на неке алтернативне приступе,¹⁹ али и да у крајњој линији дамо макар делимичне одговоре на питање да ли партијска идентификација ишта објашњава.

Раширеност партијске идентификације. Подаци о раширености партијске идентификације у периоду од 1990. до 2020. приказани су на графику бр. 1. На самом почетку вишестраначја у Србији, партијски идентификованих било је приближно четвртина грађана и грађанки.²⁰ У другој половини деведесетих број симпатизера расте, достижући свој максимум у периоду непосредно пред или након демократских промена 2000. године. Након тога приметан је тренд практично константног пада процента симпатизера у бирачком телу, с благим узлазним помаком на крају посматраног периода који долази до нивоа мало изнад оног са кога се и кренуло – једне трећине идентификованог бирачког тела. Током посматраног периода, присталица је у просеку 41%, али су приметне велике осцилације у броју грађана који изјављује да им је нека партија блиска или да се сматрају страначким симпатизерима; опсег броја идентификованих између најниже (1990) и највише тачке (2001) је читавих 48% бирачког тела.

Напомена: подаци за 1994. и 1996. годину – Slavujević, 2002; за 2004, 2005. и 2006. годину – истраживања ЦЕСИД-а саопштена у: Mihailović, 2007; подаци за 2020. годину – CRTA.

формирана око једне доминантне политичке партије којој је тако оцењена блискост приписана. Илустрације ради, блискост са некадашњим ДС-ом није „преименована“ у блискост са ДС-ом и/или ДСС-ом, док блискост са коалицијама на изборима 2012. јесте (нпр. симпатисање коалиције „Избор за бољи живот“ сматрана је исказом симпатија према ДС-у; исто важи и за коалицију „Покренимо Србију“ и СНС).

¹⁹ Подсетимо да је овде коришћена мера изборне оријентације заправо најчешће коришћена мера партијске идентификације у подацима које износи Славујевић (нпр. 2002).

²⁰ Године 1990. у размаку од неколико месеци реализована су три таласа панел истраживања која су показала да је проценат партијски идентификованих грађана, према истом критеријуму, за само неколико месеци порастао са 27% на 41% симпатизера у другом, односно, 44% у трећем истраживању.

Сам по себи намеће се закључак да је симпатизерство у доброј мери подстакнуто или обесхрабрено променљивим друштвено-политичким околностима. Први вишепартијски избори одржани су 1990. и представљали су новину у животима грађана Србије који су се по први пут суочили са правилима, колико-толико, демократске процедуре. Не чуди стога релативно низак проценат страначких симпатизера. Већ четири године након тога, 1994, трећина грађана су симпатизери партија; те четири године натрпане су, међутим, релевантним друштвено-политичким дешавањима које су многим дале прилике и повода да се политички освесте и сврстају: дошло је до масовних мартовских демонстрација 1991. године предвођених СПО-ом и Вуком Драшковићем, до два круга парламентарних избора (1992. и 1993), првог коалиционог удруживања у виду ДЕПОС-а (чинили су га СПО, ДСС, СЛС и НД), распада СФРЈ, грађанског рата у Словенији, Хрватској и Босни и Херцеговини, увођења санкција СРЈ од стране Уједињених нација, увећана је, у крајњој линији, и политичка понуда (нпр. оснивање ДСС-а 1992). Након крађе на локалним изборима 1996. године и на таласу нараслог незадовољства социоекономском ситуацијом у земљи (након година грађанских ратова, изолације, хиперинфлације, драматичног осиромашења становништва итд.) у периоду новембар 1996 – фебруар 1997. одржавани су свакодневни грађански и студентски протести (у приказаним подацима је између 1996. и 1997. осетнији скок у броју симпатизера). Порасту броја симпатизера свакако је допринело и формирање коалиције „Заједно“ (чинили су је СПО, ДС и ГСС) пред изборе 1996.

Наредни четворогодишњи период који није детаљније покривен подацима о идентификацији, 1997–2001, представља кулминацију даљег урушавања легитимности владајућег СПС-а, а рат на Косову и Метохији и последично НАТО бомбардовање земље били су горка увертира пред масовне петооктобарске демонстрације 2000. године и свргавање режима Слободана Милошевића. Био је то у извесном смислу врхунац политизованости грађана и грађанки Србије, што је видљиво и у овде приказаним подацима – три четвртине грађана Србије 2001. године исказује политичке симпатије према некој политичкој партији. Након тога започиње постепени али константни пад броја партијски идентификованих грађана и једнако турбулентна друштвено-политичка дешавања: неуспеле приватизације, масовна отпуштања, убиство премијера Зорана Ђинђића. Разочарани оним што је „демократија“ након 2000. донела, грађани се полако, али сигурно дистанцирају од политичких актера.

Прецизније би вероватно било рећи да се враћају у „природно“ стање несимпатисања политичких партија. Морамо имати у виду да ако постоји нека константа политичког живота Србије, онда је то хронично неповерење према политичким странкама и раширено уверење о томе да странке воде рачуна само о сопственим, партикуларним интересима, да свађају народ, да је политика генерално говорећи прљав и нечастан посао итд. (Fiket, Pavlović & Pudar Draško, 2017; Slavujević, 1996; 1997; 2002; Pavlović, 2012; 2017). Идентификација са групом у коју се нема поверења није реална. Пословична бахатост владајућих структура, њихово недемократско уређење с јаком ауторитарном фигуром на челу, преконоћне промене коалиционих савезништва, непридржавање и неостваривање предизборних обећања константе су политичког живота Србије. Овome свакако можемо додати и чињеницу о недовољно интересној профилијацији страначких програма, природу најзначајнијих партија као *catch all* партија и велику социјалну хетерогеност изборних присталица, што узрокује отежану перцепцију странака као заступника интереса појединих социјалних група, а тиме и утемељење афективне привржености у социјални миље појединца (Slavujević, 2002).

У једном општијем смислу, из приказаних трендова броја присталица може се закључити да је **симпатизерство са политичким партијама нестабилно и променљиво**. Број присталица/симпатизера нагло се смањује или увећава у појединим тренуцима у протекле три деценије.²¹ Трендови партијске идентификације нам стога делом говоре и о трендовима у интересовању грађана и грађанки Србије за политичка дешавања која су у појединим периодима била драстична и драматична (ратови, санкције, бомбардовање, убиство премијера итд.), што је, у једном баналном смислу, политичке актере чинило упадљивијим, тему политике у животу обичних људи истакнутијом, а развој партијских привржености или анимозитета вероватнијим. То практично значи да су на флукуације у броју страначки идентификованих, тј. на појачану политизацију грађана, више утицале описане драматичне друштвене околности, али и активности опозиционих партија (мартовске демонстрације 1991. године, масовни протести 1996–1997. и 2000), њихова сарадња (формирање коалиција ДЕПОС, „Заједно“) или разједињавање (сукоби унутар ДОС-а) него „природни“ процеси социјализације партијских идентитета.

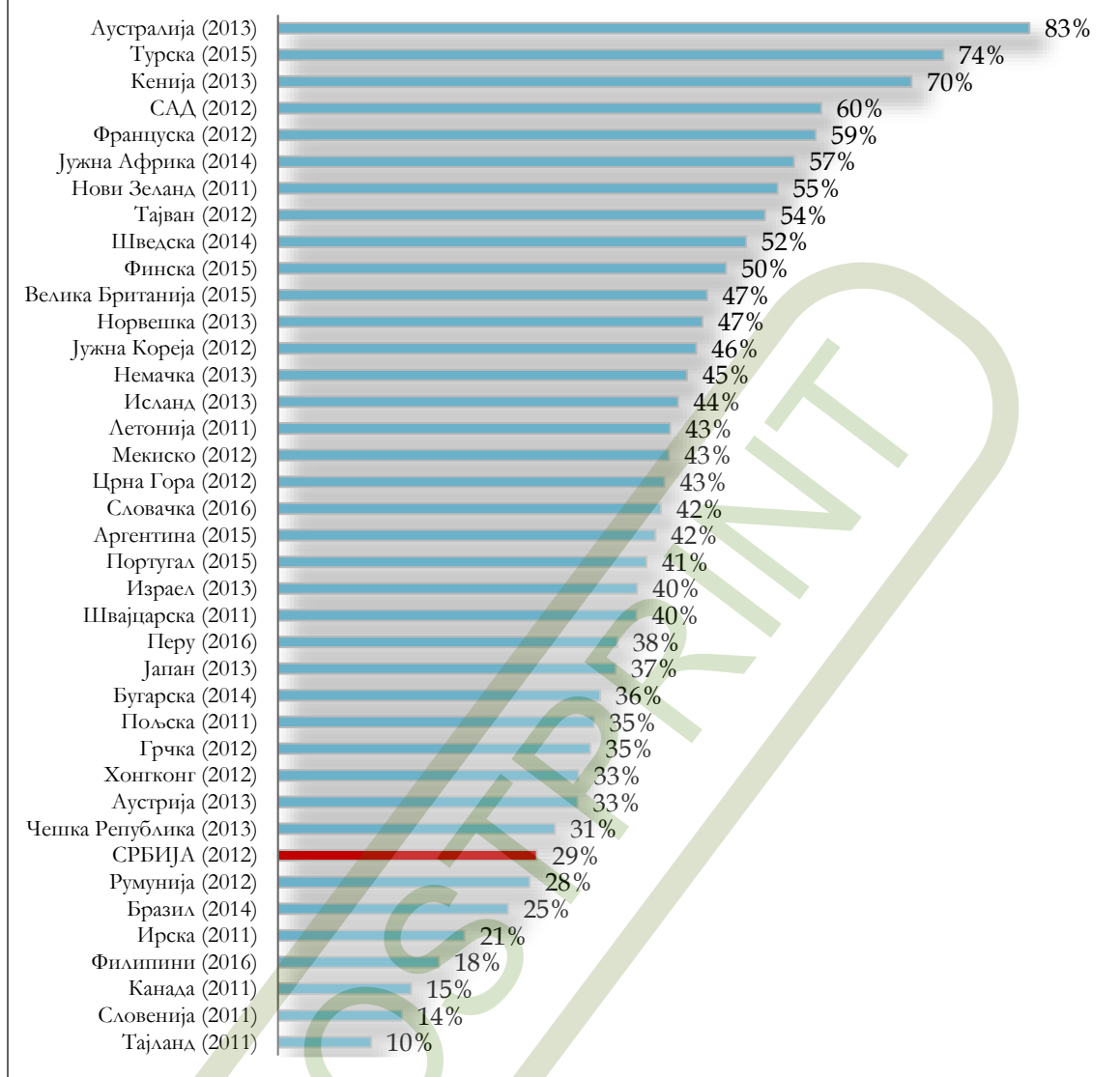
Улогу свакако имају и неизвесност и пропагирани значај избора који често имају „референдумски“ карактер (нпр. председнички избори 2008), разне афере којих не мања у политичком животу Србије итд. Другим речима, трендове партијски идентификованих грађана морамо посматрати у ширем друштвеном и политичком контексту: у кризи легитимитета власти и поверења у све институције, честим нерегуларностима изборне процедуре, нестабилној и веома фрагментизованој политичкој сцени и неравноправним условима за њихово представљање (Slavujević, 2002). То је важило колико за период деведесетих година XX века, толико и за период од 2000. наомамо.

Могуће је да се ради и о општијим транзиционим бољкама демократије у постсоцијалистичким друштвима. Ретке су прилике да се овакве ствари посматрају у компаративном контексту, али постоје неке могућности у том смислу. У Србији је 2012. године, неколико месеци након избора, реализовано истраживање у склопу Модула 4 Компаративне студије изборних система (CSES) које нам умногоме омогућава да партијску идентификацију посматрамо у компаративном контексту будући да је спроведено у већем броју држава широм света, а партијска идентификација испитивана на исти начин. Као што је на графику 2 видљиво, Србија спада међу државе са релативно малим бројем партијски идентификованих грађана; с мање од трећине идентификованих, налази се на 32. месту од укупно 39 укључених земаља.²²

²¹ Не можемо искључити могућност да, поред неминовне грешке у мерењу, разлике између различитих истраживања делом јесу и последица разлика у формату питања (симпатизерство *versus* блискост), али је интензивније промене броја симпатизера тешко објаснити на тај начин.

²² Приказани проценти односе се на број испитаника који су потврдно одговорили на питање *Да ли бисте рекли да Вам је нека политичка партија блиска?* За више информација о овој студији у Србији видети: Todosijević & Pavlović, 2020.

График 2. Процент партијски идентификованих по државама

Izvor: CSES Module 4 (2011–2016; www.cses.org)

Раширеност партијске идентификације са релевантним политичким партијама. Слика није битно другачија ни уколико имамо у виду трендове симпатизерства са појединачним релевантним политичким партијама у истом посматраном периоду. Општије говорећи, у складу с раширеношћу броја партијски идентификованих у бирачком телу у целини, општији закључак који бисмо из података о симпатизерству појединачних политичких партија могли извући јесте тај да је **број симпатизера појединачних политичких партија релативно низак**, уз неке очекиване разлике у вези са појединачним партијама.

Симпатизера ДС-а, ДСС-а и СПО-а је током деведесетих година, из времена када су ове партије биле главни опозициони такмаци владајућем СПС-у, процентуално релативно мало (график 3). И на нивоу стварне подршке у бирачком телу регистроване на парламентарним изборима, слика није битно другачија и трендови идентификације управо прате ова стварна кретања бирачког тела. Од почетка вишестранања па до демократских промена 2000. године, изборна постигнућа ових партија била су релативно

скромна. Максимум који су ове партије остваривале забележила је коалиција ДЕПОС (16,89% на изборима 1992), односно СПО (19,21% на изборима 1997). Имајући у виду излазност на тим изборима, у оба случаја ради се заправо о десетак посто укупног бирачког тела (што приближно одговара укупном броју симпатизера ових партија). Нарасло незадовољство грађана свеукупно посматрано катастрофалним резултатима Милошевићеве политике током деведесетих, чији режим је начет већ средином деценије када је коалиција „Заједно“ победила на локалним изборима у, између осталог, Београду, Новом Саду, Нишу и Крагујевцу, дало је на замаху двома партијама које ће одиграти кључну улогу у годинама које долазе: ДС-у и ДСС-у.

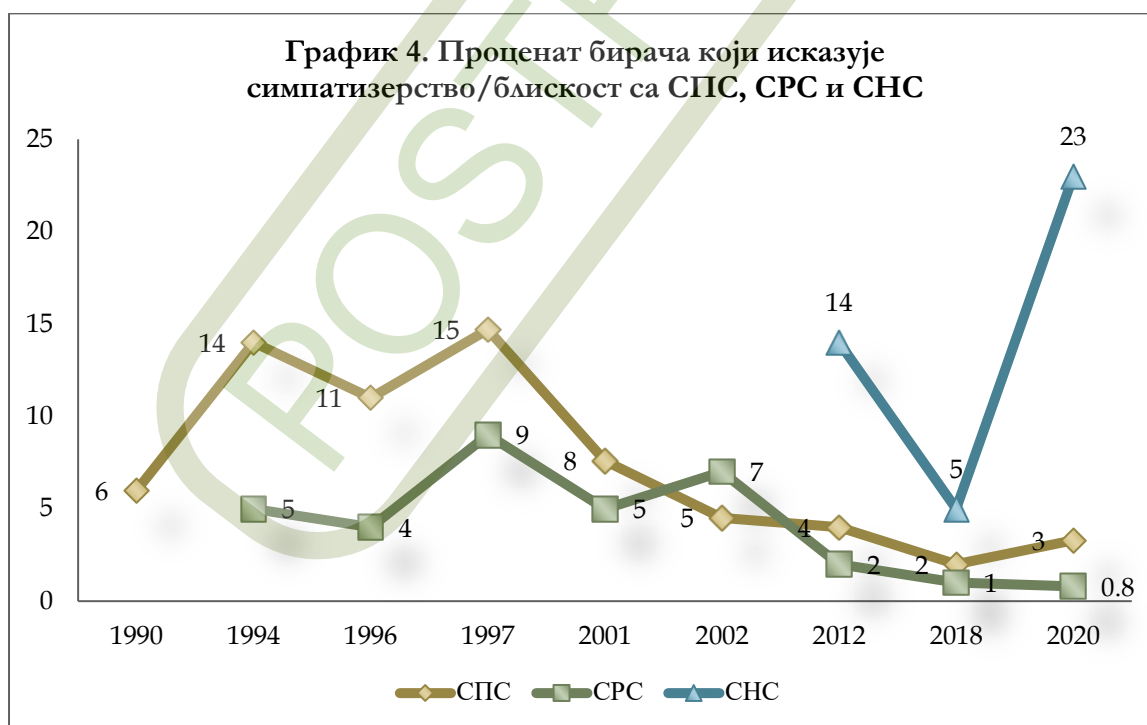
Напомена: подаци за 1994. и 1996. годину – Slavujević, 2002; подаци за 2020. годину – CRTA.

Формирање велике предизборне коалиције, Демократске опозиције Србије, добром делу грађана и грађанки пружио је прихватљиву алтернативу и пожељну политичку опцију, што је за резултат имало и раст привржености главним политичким актерима унутар коалиције и, у крајњој линији, изборни резултат (64% изашлих бирача) који је довео до свргавања Милошевићевог режима и краја једне политичке ере. Славујевић (2002) закључује да је током деведесетих година на делу доминантан процес осипања партијски идентификованих, тј. трансфер од идентификованих ка неопредељенима, пре него међупартијски трансфер или регрутовање нових присталица. До трансфера присталица, према истом аутору, долази 2000. године, с формирањем коалиције ДОС, која је регрутовала партијски неопредељене грађане. О томе индиректно можемо судити на основу наглог раста симпатизерства према ДСС-у, а да притом друге релевантне партије нису драстично изгубиле на популарности у том смислу. Поменути скок броја идентификованих са ДСС-ом илуструје међутим други велики талас међупартијског трансфера који се дешава 2001. од ДОС-а ка ДСС-у. До тога је свакако дошло на нивоу стварне изборне подршке, али се поред тога чини да је ДСС био, да тако кажемо, „емотивни наследник“ ДОС-а у свести грађана Србије.

Сукоби који су унутар победничке коалиције убрзо уследили одржавали су једно време висок ниво политизованости, инволвираности, па и партијске привржености међу

грађанима, али је након краткотрајног опоравка и отварања земље уследио нови талас економских недаћа, неуспелих приватизација, масовних отпуштања, даљих политичких борби унутар суштински неререформисаног политичког система који је увећао политичко незадовољство и водио дистанцирању од нових демократских власти. Тачку на та дешавања ставило је убиство Зорана Ђинђића, премијера тадашње владе. Након 2003. године, политичка снага ДС-а расте, али је број партијски идентификованих у константном паду; ДС постаје главни представник некадашње досовске власти и дежурни кривац за тешку ситуацију у земљи изазвану добрим делом и глобалним дешавањима (светском економском кризом) – имиџ који је платио веома малим бројем симпатизера међу грађанима на крају посматраног периода.

У случају СПС-а и СРС-а, а потом и СНС-а, тренд је донекле обрнут (график 4). Ове политичке партије имају више присталица током деведесетих него након демократских промена 2000. Слична су и њихова изборна постигнућа. СПС је био доминантна политичка партија током деведесетих година, освајајући макар трећину гласова грађана изашлих на изборе (уз нешто слабије постигнуће на изборима 1992. од 28%). То је управо и период када је број партијских симпатизера СПС-а најбројнији. На крилима националистичке политике, брендиран/опажен као заштитник националних интереса у јеку најгорих година у модерној српској политичкој историји, успева да одржи релативно висок проценат симпатизера који се у другој половини деведесетих година, након завршетка рата у Босни, Дејтонског споразума и делимичног отварања земље чак и увећава. Процент симпатизера се у бирачком телу након демократских промена усталио на релативно ниском, али стабилном нивоу, чему СПС вероватно додује и своју дуговечност на политичкој сцени Србије.

Напомена: подаци за 1994. и 1996. годину – Slavujević, 2002; подаци за 2020. годину – CRTA.

СРС је током деведесетих већи добитник на нивоу изборних резултата него на нивоу симпатија грађана Србије. Симпатише га неколико пута мање грађана него

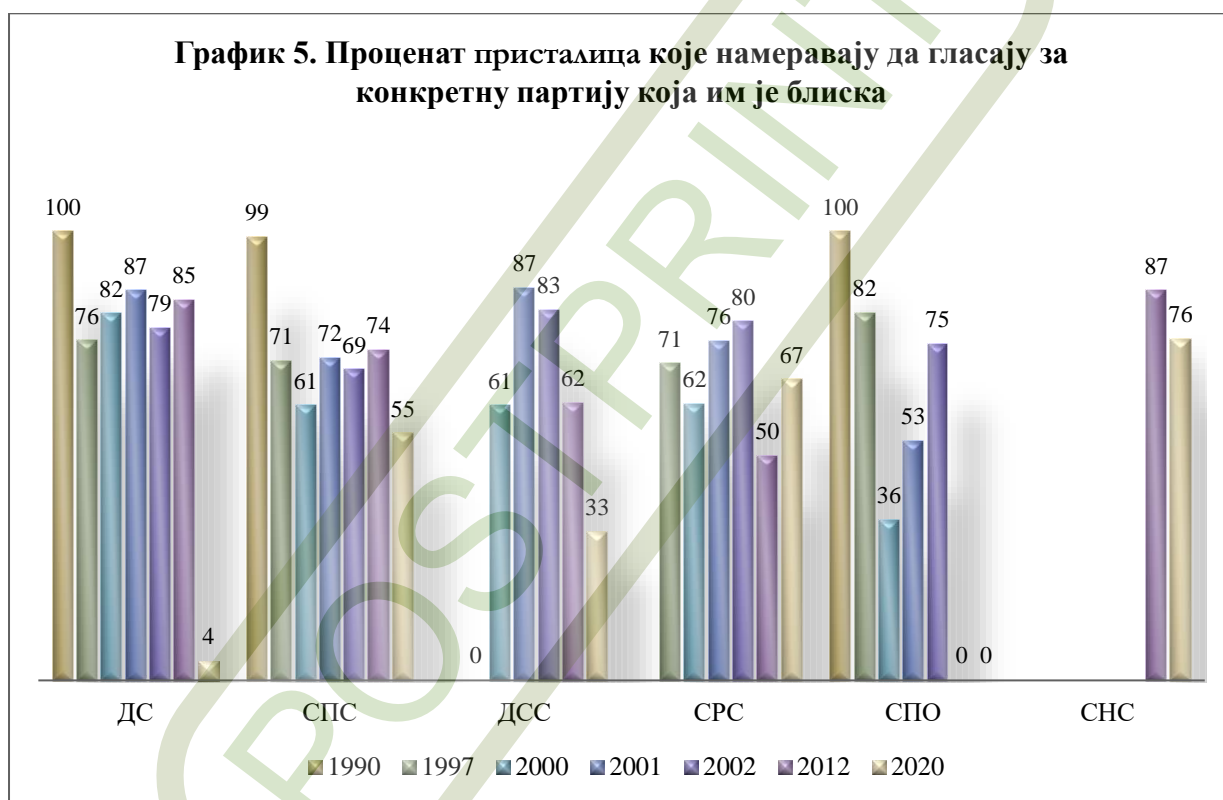
владајући СПС, а свој максимум остварује око избора 1997, вероватно, као и на нивоу конкретног изборног резултата, профитирајући од бојкота тих избора од стране већине демократских странака. Попут СПС-а, свој највећи изборни неуспех СРС остварује на изборима 2000. године (8,6% изашлих грађана), од кога се врло брзо опоравио, на замаху сукоба коалиционих партнера у ДСС-у и израженом антихашком сентименту у првим годинама након демократских промена. Већ на изборима 2003. године СРС осваја три пута више гласова (27,6%), што представља трећи велики међупартијски трансфер, у овом случају највећим делом од ДСС-а ка СРС-у. Висок ниво подршке у бирачком телу (преко четвртине изашлих грађана на изборима 2003, 2007. и 2008) СРС задржава до других преломних избора 2012. године, када долази до осетнијег пада у броју бирача и још једног у низу међупартијских трансфера, од СРС-а ка СНС-у. То је у овом случају видљиво и на нивоу пада броја симпатизера од кога се СРС, и према последњим расположивим подацима, није опоравио.

О правцима међупартијских трансфера понешто се додатно може закључити уколико се приказани трендови подршке специфичним политичким партијама посматрају на мало другачији начин, блоковски или унутар групе сродних политичких опција или оних који су заједнички наступали и деловали у склопу предизборних или постизборних коалиција (ДС и ДСС с једне стране и СПС и СРС с друге стране). Тако би се, рецимо, могло рећи да постоје преломне тачке крупних промена у броју присталица, док су периоди између њих карактерисани релативно стабилним бројем присталица сродних политичких опција. Ове преломне тачке поклапају се с крупним променама владајућих структура, тј. са стварним прерасподелама политичке моћи. Током деведесетих, посебно оног периода за који имамо детаљније податке из више узастопних година, од 1994. до 1997. године, блискост ДС-а и ДСС-а је на нивоу 6–9% бирачког тела; потом се драматично увећава приближно пет пута и неколико година након промена 2000. тај ниво износи 30–40%, да би се 2012. вратила на ниво који је практично испод оног током деведесетих (око 4%). Симпатизерство пара СПС–СРС инверзна је слика овој управо описаној – током деведесетих је блискост ове две опције на нивоу 15–25% бирача, потом се након 2000. смањује, не тако интензивно (12–13%), али драстично од 2012. (6%), након чега апсолутну доминацију преузима СНС. Ако с правом претпоставимо да партијска идентификације предвиђа гласање, неко потпуно неупућен у политичка дешавања у Србији у последње три деценије увидом у два овде приказана графика врло лако и прилично тачно могао би закључити ко је у ком тренутку добијао и губио власт.

Имајући све ово у виду, демократске промене 2000. вероватно су добрим делом последица регрутације неопредељених бирача (видети и: Slavujević, 2002) – драстично се увећао број присталица ДС-а и ДСС-а, а да се аналогно није смањио број присталица СРС-а и СПС-а. Нешто сасвим другачије могли бисмо закључити о успеху СНС-а из 2012. године, када су све анализирани партије на скоро историјском минимуму броја присталица, а сам СНС бележи енорман успех. Разлози за победу СНС-а на изборима 2012. године су бројни, нећемо у њих овде детаљније улазити, али можемо претпоставити да је један од њих свакако нарасло симпатизерство са том партијом. Подршка СНС-у је 2012. године била на нивоу симпатизерства према СПС-у из његових најбољих дана током деведесетих. Корпус новопечених симпатизера СНС-а у највећем броју чинили су бивше присталице СРС-а, али засигурно и добар део присталица других политичких партија, па и иначе изборно неопредељених (Todosijević & Pavlović, 2020). Судећи према расположивим подацима, тај ентузијазам није тако кратког даха, напротив. СНС је једина политичка партија која, судећи према расположивим подацима, бележи раст у броју симпатизера у последњих десетак година који се ближи нивоу од

четвртине бирачког тела, што је на нивоу историјског максимума који је ДСС бележио 2000. године.

Партијска идентификација и изборна оријентација. Из приказаних података јасно је, као што рекосмо, да су трендови симпатизерства заправо аналогни ономе што је било видљиво у сфери конкретног гласања. У оним тренуцима када су партије добијале и губиле изборе, добијале су и губиле и на броју симпатизера. Ово заправо значи да важи један здраворазумски лако разумљив принцип – што више симпатизера то више гласова, или обрнуто. Директан тест тога јесте и веза партијске идентификације и изборне оријентације – намере гласања за конкретну политичку партију према којој се осећа блискост или симпатија. График 5 приказује проценат грађана који је изјавио да му је конкретна политичка партија блиска или да је симпатише, а који истовремено изјављује да ће на неким наредним изборима гласати управо за ту партију или коалицију чији је она део.²³

Лако је уочљиво да је овај однос у случају свих политичких партија релативно висок, за готово сваки од посматраних периода. У случају ДС-а, пре избора 2020, није забележен случај да мање од три четвртине симпатизера изјављује да ће гласати за ту партију на изборима (у просеку је то 85% присталица); слично важи и за СПС, мада су ти односи по правилу нешто нижи – било појединачно, било у просеку (74%). ДСС и СПО карактерише нешто нижи просечни ниво страначке лојалности, али је то пре свега последица ниског односа броја присталица и гласача у неким временским тачкама, што је опет последица релативно малог броја присталица тих партија у узорку у тим тренуцима. Ипак, вреди скренути пажњу на чињеницу да је, изузев у веома ретким

²³ У случају избора 2012. године питање се тичало гласања на парламентарним изборима одржаним непосредно пре истраживања.

ситуацијама, број присталица по правилу већи од броја потенцијалних гласача. Другим речима, готово никада се не дешава ситуација да *сви* који изјаве да им је конкретна политичка опција најближа истовремено кажу и да ће за ту опцију гласати.²⁴

Поред тога, веома важне феномене, који су изузетак од описаних трендова, илуструју подаци прикупљени непосредно пред изборе 2020. године. Неке од најважнијих опозиционих партија бојкотовале су те изборе и у приказаним подацима то најбоље видимо на примеру присталица ДС-а. Свега пар процената присталица те партије изјавило је да би на парламентарним изборима у јуну 2020. гласало за ту партију. Та тврдња сама по себи нема много смисла јер све и да су хтели, присталице ДС-а на тим изборима за ту партију нису могли гласати јер она на њима није учествовала. Оно што је то истраживање показало, а што овде није директно видљиво, јесте то да је блискост партијама из позиционог или опозиционог блока било веома важан (де)мотивациони фактор учешћа на изборима. Четири петине оних блиских партијама власти (88%) изјављивало је да ће изаћи на изборе. Сваки други присталица неке од опозиционих партија (51%) изјављивао је да на изборима неће учествовати²⁵. Укратко, ма колико била банална та констатација, партијска идентификација исто је што и „сигуран глас“ само у оној ситуацији када партија према којој се гаје симпатије позива на учешће и на изборима учествује, тј. не шаље демотивационе поруке (видети и: Pavlović, 2020).

3.3. Гласање против? Негативна партијска идентификација

Када се о партијској идентификацији говори, под тим се типично подразумева *позитивна* партијска идентификација. Класична студија је, као што смо раније споменули, подразумевала да партијска идентификација може бити и позитивна и негативна (Campbell et al., 1960), али се тек недавно појму негативне партијске идентификације дало више значаја (Mayer, 2015; Medeiros & Noël, 2013; Pavlović & Todosijević, 2018; Rose & Mishler, 1998; Vlachová, 2001). И у нашем политичком контексту се о негативној идентификацији писало (нпр. Milošević, 1997), а постоје разни покушаји да се направи својеврсна типологија партијски идентификованих грађана која укључује и позитивне и негативне сентименте (нпр. Catt, 1996; Rose & Mishler, 1998; Slavujević, 2002). У контексту изражене поларизације у САД у последњих неколико година, све чешће се, и то као о својеврсном тренду, пише о негативном партизанству – против једне партије, а не за другу (Abramowitz & Webster, 2018), као и о порасту

²⁴ Поред тога, не би требало губити из вида да ово никако не значи да је симпатизерство један од главних мотиватора изборне партиципације и оријентације. О томе убедљиво сведоче и неки емпиријски подаци. У једном од ретких јавномњењских истраживања која су укључивала ту врсту индикатора, средином деведесетих, 1997, испитаници су питани колику важност за одлуку о томе за кога ће да гласају има неколико фактора: лидер странке, чланство или симпатисање одређене странке, програм странке, активности странке и оно што се говорило о странци и њеном лидеру уочи избора. Оно што смо овде сматрали показатељем партијске идентификације, симпатисање странке, оцењено је као релативно небитно, важније једино у односу на то шта се дешавало у кампањи, уочи избора (и даље је то заправо релативно висок ниво – 71% грађана је навело да је чланство или симпатисање важно). Најважнијим су оцењени партијски програм (88%), лидер (85%) и активности странке (82%), а најмање важним оно што се говорило о партији пред изборе (52%).

²⁵ Неке од опозиционих партија су од почетка најављивале да ће на изборима учествовати (нпр. ЛДП или СРС), па приказани подаци делом замагљују заправо још израженију везу блискости са партијама које на изборима у јуну 2020. нису учествовале и изборне *партиципације*. Илустрације ради, подаци су показали да ће (вероватно или сигурно) на изборе изаћи 28% присталица ДС-а, као и сви (100%), у узорку додуше малобројни, симпатизери СРС-а (видети и: Pavlović, 2020).

негативитета према оном другом, а јачању фаворизације сопствене политичке опције (Lyenger & Krupenkin, 2018).

Има много разлога да претпоставимо да би негативна идентификација могла имати важну улогу у политичком животу Србије. Неки налази указују на то да је негативна идентификација посебно релевантна у посткомунистичким друштвима у којима су грађани научили да буду неповерљиви према порукама политичких елита, да развију својеврсно дуално политичко резонување, отворено конформирање а прикривено одбацивање (Rose & Mishler, 1998). Ако томе додамо хронично неповерење у институције, као и постојање партијске поделе у медијима која, како се показује (Abramowitz & Webster, 2018) има важну улогу у страначкој поларизацији, чини се да постоје основи да она позната крилатица „гласања против“ има своје емпиријско утемељење.

Негативна идентификација типично се испитује на два начина. Испитаници су, у једној варијанти, питани да ли постоји политичка партија за коју никада не би гласали (Mihailović, 1991; Medeiros & Noel, 2014; Rose & Mishler, 1998; Vlachova, 2011). Друга варијанта укључује различите оцене (не)свиђања, као опозит испитивању позитивне партијске идентификације (Maggioto & Piereson, 1977; Mayer, 2015; Pavlović & Todosijević, 2018). Овде ћемо се у најкраћем осврнути на оно чиме располажемо у подацима, а заправо се тиче оба приступа. Подаци потичу из 1990, 1997. и 2012. године и то су једине три године за које имамо истраживања која истовремено укључују мере позитивне партијске идентификације (онако како је она овде схваћена) и неке мере негативне идентификације. Критеријуми негативне идентификације су различити, али колико-толико упоредиви.²⁶

Уколико се најпре осврнемо на однос раширености позитивне и негативне идентификације, подаци указују на то да је у свим случајевима оних са негативном идентификацијом далеко више од оних са позитивном. Тај однос је 1990. био 29% : 50%, 46% : 76% седам година касније, а 2012, 29% : 58% (у свим случајевима у „корист“ негативне идентификације). У последњем посматраном периоду, негативно идентификованих дупло је више него оних с позитивном идентификацијом. Постоји, такође, повезаност две врсте идентификације у сва три случаја – постојање позитивне идентификације доследно је праћено вероватнијим присуством и негативне идентификације, тј. уколико постоји партија која се симпатише, постоји блага тенденција да постоји и партија која се отворено не симпатише, која је веома „далека“ и слично.²⁷ Овај податак је од посебне важности и задржаћемо се на једном покушају типологизације партијске идентификације.

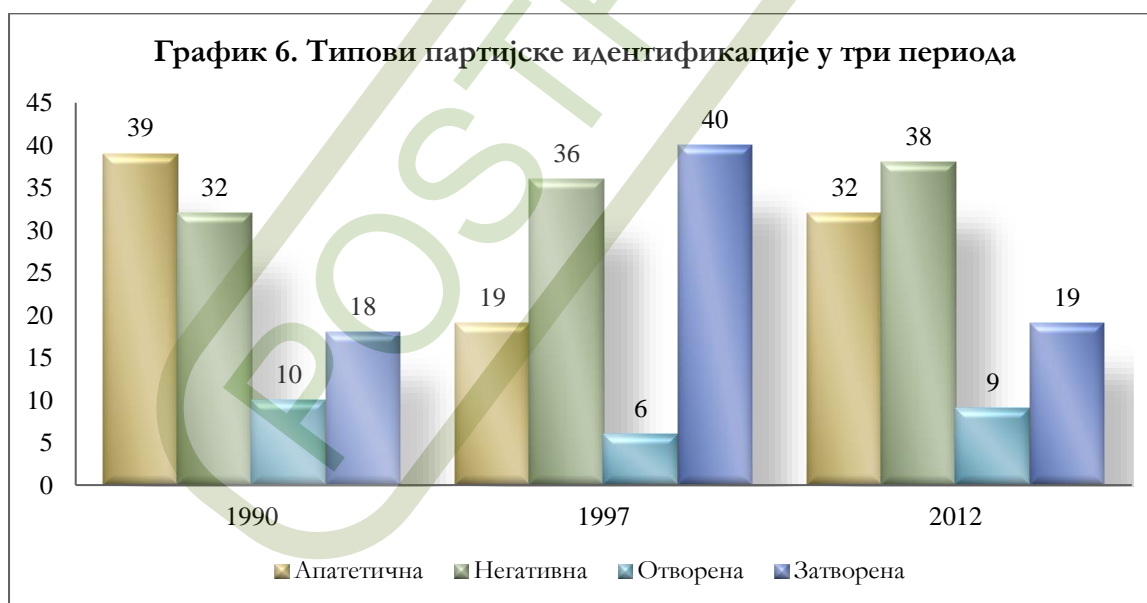
Мишлер и Роуз (Rose & Mishler, 1998), укрштајући присуство позитивне и негативне идентификације (схваћене као постојања партије за коју испитаник никада не би гласао), развијају типологију партијске идентификације која укључује четири типа: *апатетична* (нема ни позитивне ни негативне идентификације), *негативна* (постоји само негативна), *отворена* (постоји само позитивна) и *затворена* (постоји и позитивна

²⁶ У истраживању из 1990. као показатељ негативне идентификације коришћен је одговор испитаника на питање *Да ли постоји политичка партија за коју никада не бисте гласали?*; они који су потврдно одговорили сматрани су грађанима са негативном идентификацијом. У истраживању из 1997. г. показатељ постојања негативне идентификације било је постојање макар једне политичке партије која је оцењена као „веома далека“ (испитаници су питани о блискости 12 партија/коалиција). У истраживању из 2012. г. као критеријум постојања негативне идентификације узето је постојање макар једне политичке партије коју је испитаник, на скали 0–10, оценио оценом 0, „веома ми се не свиђа“.

²⁷ 1990 – $\chi^2(1) = 37,34$, $p < .001$. Kramerovo V = .17; 1997 – $\chi^2(1) = 100,55$, $p < .001$. Kramerovo V = .26; 2012 – $\chi^2(1) = 29,59$, $p < .001$. Kramerovo V = .14.

и негативна идентификација). Њихови подаци из већег броја бивших комунистичких држава указују да је негативна идентификација заправо најчешћи тип у овим друштвима (Rose & Mishler, 1998). Ако бисмо ту типологију применили на наша три случаја, подаци указују на то да учесталост четири типа идентификације варира (график 6).

На почетку вишестраначја у Србији, најчешћа је била ситуација одсуства и позитивне и негативне идентификације, нека врста афективно неутралног односа према политичким партијама. С обзиром на новину коју су вишепартијски избори у том тренутку представљали, то и није изненађење. Трећину бирачког тела (32%) карактерисало је присуство само негативне идентификације и та ситуација била је чак три пута чешћа него опозитна – присуство само позитивне (отворене) идентификације (10%). Петина бирачког тела (18%) испољавала је афективно профилисан однос према политичким партијама, знало се и „за“ и „против“ кога се делује. У другој половини деведесетих година, приметно је смањење броја афективно неутралних грађана, видљивих пре свега у паду броја апатетичних, као и пораст броја оних које карактерише затворени тип идентификације, што је свакако последица турбулентних дешавања средином деведесетих. Много година и разноразних политичких комбинација и прегруписавања касније, 2012, ситуација се у извесном смислу враћа на почетак. Уз мале разлике у односу броја апатетичних и негативно идентификованих грађана, дистрибуција четири типа идентификације је 2012. године веома слична оној добијеној две деценије раније. И поред разлика у мерама на основу којих је типологизација у три истраживања развијена, пада у очи да је број чисто негативно идентификованих и број чисто позитивно идентификованих грађана на сличном нивоу: између 32–38% у првом, односно, од 6–10% у другом случају.

Број оних затвореног типа је међутим од посебне важности. Ова комбинација описује оно што је темељ теорије социјалног идентитета и крајњи исход процеса социјалне категоризације. Бити идентификован са одређеном социјалном групом, попут политичке партије, по дефиницији, требало би да подразумева постојање унутаргрупне фаворизације и међугрупних анимозитета (Tajfel, 1981; Tajfel & Turner, 1979; Turner, Brown, & Tajfel, 1979; Green, 2004). То би, једноставније речено, значило да би преференција једне политичке партије по дефиницији требало да буде удружена са

несимпатисањем неке друге политичке партије.²⁸ Ако прихватимо такву социјално-идентитетску логику, онда је затворени тип показатељ *идентитетске* природе партијске идентификације, не нужно у смислу динамике развоја партијског идентитета, већ у смислу његових крајњих психолошких манифестација. Да је партијски идентитет управо тог типа, пре је, међутим, изузетак него правило (уз ограду да располажемо малим бројем података у том смислу).

4. Закључна разматрања: партијска *симпатификација* наместо *идентификације*?

Шта се на основу свега изреченог и приказаног о партијској идентификацији у Србији, у теоријском и практичном смислу, уопште може закључити? Штошта, уколико имамо у виду неке налазе који су од посебног значаја, променљивост партијске идентификације пре свега. Овај ниво нестабилности инкомпатибилан је с класичним моделом партијске идентификације, све и да постоје други услови за његову примену који, поновимо, не постоје. Мичигенски модел дозвољава могућност промене изборне одлуке, без промене партијске идентификације; дозвољава, такође, могућност промене и партијске идентификације под дејством неких крупних личних и друштвених дешавања (Campbell et al., 1960), којих, успут, овим просторима не мањка. Ипак, породично порекло партијске идентификације, установљено у раној младости и неполитичком контексту, није ни практична ни теоријска могућност за (и даље) велику већину грађана Србије.²⁹ У контексту приказаних података и изнетих промишљања,

²⁸ У случају двопартијских политичких система, попут америчког у коме је оригинални модел партијске идентификације и развијен, то је више имплицитно присутно – бити близак демократама по дефиницији подразумева бити удаљен од републиканаца, ако ни због чега другог оно због формулације питања и понуђених одговора који су углавном позиције на континууму од јаког демократе до јаког републиканца. Унутар вишепартијских система то је питање од великог и другачијег значаја. Бити близак једној од више десетина политичких партија отвара питање критеријума социјалне категоризације и „селекције“ оне друге или „туђе“ групе у том смислу. То даље отвара питање општијих идентификација са фамилијама политичких партија или прихватањем општијих идеолошких оријентација које омеђују опсег специфичних партијских преференција. То је у емпиријским истраживањима далеко чешће идентификован феномен него што то на први поглед изгледа. Типични налази о „две Србије“ и сличности социоструктурних и ставовско-вредносних профила присталица различитих политичких партија (видети нпр. Pantić & Pavlović, 2009; Pavlović, 2017), управо указују да се подела на „нас“ и „њих“ ипак одвија по неким смисленим и емпиријски утврђивим критеријумима. Најзад, ово питање има и практични значај јер имплицира да за потенцијално гласање за неку политичку опцију није довољна идентификација са неком партијом, колико и афективна дистанца од неке друге, а посебно, *идеолошки сродне* политичке партије. Непубликоване анализе података из 2012. указују на то да ће, рецимо, присталице ЛДП-а пре гласати за ЛДП уколико су поред тога релативно негативно оријентисани према ДС-у. У одсуству дистанце према ДС-у постоји далеко већа вероватноћа да присталица ЛДП-а заправо гласа за ДС (потенцијално због процене „ризика“ од гласања за ДС). За детаљнија разматрања неких других питања о идентитетској природи партијске идентификације у нашем контексту видети и: Pavlović, 2020; Todosijević & Pavlović, 2020.

²⁹ Неки подаци из истраживања на која смо се ослањали у овом поглављу, а која нисмо приказали, дају за право оваквим констатацијама. У једном од првих истраживања на овим просторима у вишепартијском контексту, оном из 1990. једно од питања тичало се разлога гласања за конкретну политичку партију. Породична традиција била је разлог за свега 4% грађана (шта год то у том тренутку заправо значило); примарно је то био програм партије чије прихватање, опет, може бити „пројекција“ партијске идентификације, мада пре сугерише рационално-интересне основе партијске преференције. Слично, у истраживању из 1997, од оних који на питање да ли гласају као и остали чланови породице, што би по класичном моделу било очекивано, одговарају потврдно, „само“ половина (51%) јесте симпатизер неке политичке партије. То нам, с једне стране, говори да „породично гласање“ не исходује само по себи партијском идентификацијом, односно да партијску идентификацију развијају и они који гласају различито од чланова породице. Нека скорија истраживања која испитују разлоге гласања за политичке

можемо себи на крају поставити неколико начелних питања и понудити неке прелиминарне одговоре на њих.

Да ли је партијска идентификација у Србији стабилна (и зашто није)? Много шта говори у прилог већој адекватности неких другачијих, немичигенских концептуализација партијске идентификације у Србији, пре свега ревизионистичког модела. У складу с тим, партијска идентификација је подложна краткорочним утицајима и инструментална по природи, самим тим и далеко нестабилнија него што би то класични модел предвиђао, последица евалуација постигнућа политичких партија. Постигнућа политичких актера на овим просторима су скромна, углавном далеко испод очекивања и предизборних обећања, па је прича о трендовима партијске идентификације практично попис партијских разочарања у последње две-три деценије у Србији. Видели смо да раширеност партијске идентификације у целини прати важност у специфичном тренутку актуелних дешавања, нпр. октобарске промене 2000. године, док симпатисање конкретних политичких партија иде руку подруку с њиховим изборним резултатима – када је више гласача, више је и симпатизера (или обрнуто?). Ако ово имамо у виду, променљивост партијске идентификације нам говори о томе да грађани Србије изнова и изнова дају шансу политичким актерима у Србији и да их ови изнова и изнова разочаравају и не успевају да остваре резултате, у политичко-економским терминима, који би омогућили да се партијске симпатије дугорочније вежу и кристалишу.

Да ли је партијска идентификација у Србији потпуно нестабилна (и зашто није)? Гореизнето, наравно, не значи да о партијској идентификацији не можемо размишљати као о релативно стабилној, тј. не потпуно и, посебно, не потпуно *насумично* променљивој оријентацији. Има налаза и гледишта која указују на то да се о партијској идентификацији у Србији може говорити као о експресији идентификације с „фамилијама“ партија или политичким тенденцијама или идеологијама (Atlagić, 2007; Pavlović & Todosijević, 2016; Todosijević & Pavlović, 2020), које, опет, своје корене могу имати у социјалном миљеу појединца и бити продукт рано формираних усмерења. Бројне су друге могућности којима ова рана, претполитичка искуства могу створити базу или терен за развој партијске идентификације у каснијем животу. Појединац није нужно од малих ногу морао бити везан за конкретну политичку партију (која у то време није ни постојала, барем не оне партије које су данас у политичкој понуди), али је могао усвојити одређен систем ставова, вредности или идеолошких уверења која омеђују потенцијални опсег партијске идентификације у каснијем животу. О овоме убедљиво говоре подаци које смо приказали. Опште идеолошке самоидентификације знатно су повезане с политичким преференцијама, а оне саме су могле имати различите, већ споменуте изворе (Pavlović & Todosijević, 2016; Todosijević & Pavlović, 2020). Ово додатно отвара питање везе општије идеолошке и партијске идентификације као облика самоидентификације у нашој средини, на шта и неки други аутори начелно скрећу пажњу (Green et al., 2002). Другим речима, отворено је питање да ли је партијска идентификација заиста *идентификација* или из општије политичке идентификације изведени став према конкретним политичким партијама. Као што и политичке партије у својим називима апелују на одређене идеолошке одреднице, могуће је да и симпатизерство одређених политичких партија има своје корене у идеолошком самоодређењу испитаника који на прави начин увиђа везу између сопствене идеолошке позиције и агенде одређене политичке партије. Уколико је партијска идентификација барем једним делом последица општије *политичке* идентификације, онда то имплицира да је партијска идентификација

партије управо показују да је главни разлог најчешће нека врста личне користи (Стојиљковић, 2006). Ако се ови налази уопште и тичу партијске идентификације, онда је то у оном смислу у коме о њој говоре неки други модели, попут ревизионистичког.

можда не тако стабилна, али променљива само унутар одређених оквира. Можда грађани Србије током претходне три деценије не гласају за *исте* партије (то често није ни могуће и није уопште до самих грађана), али гласају за (*идеолошки*) *сродне* политичке опције.

Да ли је партијска идентификација исто што и намера гласања или изборна оријентација (и зашто није)? Концептуално и операционално би се могла направити разлика између партијске идентификације и изборне оријентације, али је отворено питање да ли су те две ствари раздвојене у свести испитаника. Готово паралелни трендови партијске идентификације и изборне оријентације сугеришу да је питање о партијској идентификацији у свести грађана Србије готово идентично ономе о гласању. Ако то имамо у виду, не можемо а да се, како су то неки други већ приметили (Budge et al., 2010), не запитамо о теоријској релевантности и интересантности податка да бирач гласа за партију коју доживљава најближом. Ипак, не би требало сметнути с ума да и овде приказани налази о значају (не)симпатија, (не)свиђања, осећања блискости за изборну оријентацију ван свих ових начелних и апстрактних теоријских питања сугеришу једну крајње практичну ствар – емоције су неизоставан део процеса политичког одлучивања за грађане Србије и, додајмо, врло моћна детерминанта изборних одлука. Другим речима, далеко важније од питања природе и порекла партијских симпатија је, у практичном смислу, проста чињеница да људи гласају на основу симпатија. То што су те симпатије променљиве, ствар је колико природе саме партијске идентификације, толико и самих политичких партија које су – променљиве.

Може ли поред свега партијска идентификација имати социјално-идентитетски карактер (и зашто може)? Налази нам, такође, сугеришу да је важан не само однос према конкретној политичкој партији, већ и својеврсна мрежа односа. Присталице различитих политичких партија разликују се како по симпатисању једне, тако често и истовремено по несимпатисању неке сродне или мање сродне политичке опције. „Гарант“ гласања за одређену политичку партију је, чини се, комбинација привлачности једне и истовремене одбојности неке друге странке у афективном смислу (Todosijević & Pavlović, 2020). То можда најубедљивије указује на потенцијално идентитетску природу симпатизерства. Вреди се подсетити Тајфелових констатација: „Свако друштво које је диференцирано по основу моћи, статуса, престижа, односно подељено на социјалне групе (а сва су таква), смешта сваког од нас у један број социјалних категорија које постају важан део нашег самоодређења. У ситуацијама које су повезане са оним аспектима нашег самоодређења које делимо с другима, ми ћемо се у великој мери понашати као и они...“ (Tajfel, 1981, стр. 14). Социјални идентитет усмерава наше понашање у свакој друштвеној ситуацији у којој је важно разликовати сопствену групу од неке супарничке – у свим друштвеним поделама на „нас“ и на „њих“. Симпатисати једну а не симпатисати неку другу политичку партију, прича је о социјалној категоризацији у малом. Шта су друго избори (па и њихово замишљање, тј. питање о изборима) до активација невидљивих „социјалних зидова“ између нас са ове и њих са оне стране? Ипак, јасно је да је за стабилизацију ових трендова међу грађанима Србије потребно време, као и разноврсна структурна „сортирања“ и разврставања, како на нивоу политичке тако и на нивоу социјалне структуре. Тек тада ћемо заправо са сигурношћу моћи да кажемо да је симпатизерска природа партијске идентификације или партијска *симпатификација* у Србији нешто више од сажетог описа тренутних преференција.

Какви су изгледи развоја стабилне партијске идентификације у Србији у скоријој будућности (и зашто нису оптимистични)? Имајући у виду циклусе разочаравања грађана, једнаки су изгледима консолидације политичког система, па и друштва у целини. Можда је логика „пристајање уз победнике“ утилитаристичка и

прорачуната, али се чини да је то један од начина развоја партијског идентитета у Србији. Порука је у том смислу више него јасна – као и у вези са развојем посвећености било којој другој демократској институцији или норми – и политичке партије морају показати да су вредне поштовања (читај: имати конкретне и позитивне резултате). Досадашње искуство с вишепартијским системом је у том контексту готово контрапродуктивно. Колико су симпатичне политичке партије биле на почетку деведесетих, исто толико су и три деценије касније. Између је мноштво прилика које су политичке елите искористиле да грађане вуку за нос како би их насамариле и током три деценије, изгледа, нису много научиле. Почели смо једном америчком а да закључимо једном нашом и у овом контексту, чини се, прикладнијом изреком – свакоме према заслуги.

ЛИТЕРАТУРА:

- Abramowitz, A. I., & Webster, S. W. (2018). Negative Partisanship: Why Americans Dislike Parties But Behave Like Rabid Partisans. *Political Psychology*, 39, 119–135.
- Achen, C. H. (1992). Social psychology, demographic variables, and linear regression: Breaking the iron triangle in voting research. *Political behavior*, 14(3), 195–211.
- Anson, I. G. (2018). Partisanship, political knowledge, and the dunning-kruger effect. *Political Psychology*, 39(5), 1173–1192.
- Antonić, S. (2005). Stranačko poistovećenje: slučaj Srbije. *Sociološki pregled*, XXXIX, 123–151.
- Antonić, S. (2007). Rascepi i stranke u Srbiji. U: Z. Lutovac (ur.), *Ideologija i političke stranke u Srbiji* (str. 51–66). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Asher, H. B. (1992). *Presidential elections & American politics: voters, candidates, and campaigns since 1952*. Brooks/Cole Publishing Company.
- Atlagić, S. (2007). *Partijska identifikacija kao determinant izborne motivacije – teorijske kontroverze i problem empirijskog izučavanja*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Fakultet političkih nauka.
- Atlagić, S. (2012). Izborna ponuda u svetlu mičigenske paradigme izbornog ponašanja: osvrt pred izbore u Srbiji 2012. U: Stojiljković, Z. (ur.), *Zašto glasam, kako glasam, ako uopšte glasam* (str. 129–136). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Fakultet političkih nauka i Centar za demokratiju.
- Bartels, L. M. (2010). The study of electoral behavior. U: J. Leighley (ur.), *The Oxford handbook of American elections and political behavior* (str. 239–261). Oxford: Oxford University Press
- Berelson, B. R., Lazarsfeld, P. F., McPhee, W. N., & McPhee, W. N. (1954). *Voting: A study of opinion formation in a presidential campaign*. University of Chicago Press.
- Blais, A., Gidengil, E., Nadeau, R., & Nevitte, N. (2001). Measuring Party Identification: Britain, Canada, and the United States. *Political Behavior*, 23(1), 5–22.
- Budge, I., Crewe, I., & Farlie, D. (1976). *Party identification and beyond: representations of voting and party competition*. London: John Wiley & Sons.
- Campbell, A., Gurin, G., & Miller, W. E. (1954). *The voter decides*. Evanston, Illinois: Row, Peterson and Company.
- Campbell, A., Converse, P., Miller, W., & Stokes, D. (1960). *The American voter*. New York: John Wiley and Sons, Inc.
- Catt, Helena (1996). *Voting Behaviour: A Radical Critique*. London and New York: Leicester University Press.
- Clarke, H. D., Sanders, D., Stewart, M., & Whiteley, P. (2004). *Political choice in Britain*. Oxford: Oxford University Press.
- Converse, P. E. (1969). Of time and partisan stability. *Comparative political studies*, 2(2), 139–171.
- Dalton, R. J. (2007). Partisan mobilization, cognitive mobilization and the changing American electorate. *electoral Studies*, 26(2), 274–286.
- Dalton, R. J. (2016). Party identification and its implications. *Politics: Oxford Research Encyclopedias*, 1–19.
- Evans, G., & Whitefield, S. (1995). The politics and economics of democratic commitment: Support for democracy in transition societies. *British Journal of Political Science*, 25(4), 485–514.

- Fiket, I., Pavlović, Z. i Pudar Draško, G. (2017). *Političke orijentacije građana Srbije: kartografija nemoći*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Fiorina, M. P. (1981). *Retrospective voting in American national elections*. New Haven: Yale University Press.
- Greene, S. (2004). Social identity theory and party identification. *Social Science Quarterly*, 85(1), 136–153.
- Green, D., Palmquist, B., & Schickler, E. (2002). *Partisan hearts and minds: Political parties and the social identities of voters*. New Haven: Yale University Press.
- Groenendyk, E. (2013). *Competing motives in the partisan mind: How loyalty and responsiveness shape party identification and democracy*. New York: Oxford University Press.
- Groenendyk, E. (2018). Competing Motives in a Polarized Electorate: Political Responsiveness, Identity Defensiveness, and the Rise of Partisan Antipathy. *Political Psychology*, 39, 159–171.
- Holmberg, S. (2007). Partisanship reconsidered. U: R. J. Dalton & H. D. Klingemann (ur.), *The Oxford Handbook of Political Behavior* (str. 557–571). Oxford: Oxford University Press.
- Huddy, L., Bankert, A., & Davies, C. (2018). Expressive versus instrumental partisanship in multiparty european systems. *Political Psychology*, 39, 173–199.
- Inglehart, R. (1990). *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton: Princeton University Press. Iyengar & Kinder, 1987.
- Iyengar, S., & Krupenkin, M. (2018). The strengthening of partisan affect. *Political Psychology*, 39, 201–218.
- Johnston, R. (2006). Party identification: Unmoved mover or sum of preferences?. *Annual Review of Political Science*, 9, 329–351.
- Katz, E., & Paul, F. (1955). *Personal Influence: The part played by people in the Flow of Mass communications*. Glencoe, Illinois: The Free Press.
- Lazarsfeld, P. F., Berelson, B. R., & Gaudet, H. (1948). *The People's Choice* (2nd ed.). New York, NY: Columbia University Press.
- Lewis-Beck M. S., Jacoby W. G., & Norpoth H. (2008). The American voter revisited. *Ann Arbor: University of Michigan Press*.
- Lockerbie, B. (1989). Change in party identification: The role of prospective economic evaluations. *American Politics Quarterly*, 17, 291–311.
- Lockerbie, B. (2002). Party identification constancy and change. *American Politics Research*, 30(4), 384–405.
- Mason, L., & Wronski, J. (2018). One tribe to bind them all: How our social group attachments strengthen partisanship. *Political Psychology*, 39, 257–277.
- Mayer, S. J. (2015). Negative party identifications as out-group perceptions in multi-party systems – how do they affect vote choice? Available at SSRN 2727756
- Medeiros, M., & Noël, A. (2013). The forgotten side of partisanship negative party identification in four Anglo-American democracies. *Comparative Political Studies*, 47 (7), 1022–1046.
- Mihailović, S. (ur., 1991). *Od izbornih rituala do slobodnih izbora*. Beograd: Institut društvenih nauka, 1991.
- Mihailović, S. (1991). Izbori '90: mnjenje građana Srbije. U: S. Mihailović i V. Goati (ur.), *Od izbornih rituala do slobodnih izbora: sondaža javnog mnjenja uoči prvih višestranačkih izbora u Srbiji* (str. 27–126). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Mihailović, S. (1992). Prilog analizi odrednica izbornog ponašanja. *Gledišta*, 33 (1–6), 129–139.
- Mihailović, S. (1994). Parlamentarni izbori 1990, 1992. i 1993. *Gledišta*, 35 (1–6), 33–42.
- Mihailović, S. (1996). Stranački identitet i izborne orijentacije građana Jugoslavije. *Gledišta*, 37 (1–2), 69–89.
- Mihailović, S. (2007a). Apstinencija i partijska identifikacija. U: Z. Lutovac (ur.), *Birači i apstinenti u Srbiji* (str. 169–192). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Mihailović, S. (2007b). Levi i desni ekstremizam u Srbiji. U: Z. Lutovac (ur.), *Ideologija i političke stranke u Srbiji* (str. 193–222). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Milošević, J. (1997). Stranačka identifikacija kao činilac izbornog opredeljenja. *Srpska politička misao*, 3–4, 133–154.

- Milošević-Đorđević, J. (2005). Činioci izborne apstinencije. U: Z. Lutovac (ur.), *Političke stranke u Srbiji – struktura i funkcionisanje* (str. 137–156). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Nie, N. H., Verba, S., Petrocik, J., (1976). *The changing American voter*. Cambridge: Harvard University Press.
- Niemi, R. G., & Weisberg, H. F. (1993). What determines the vote?. U: R. Niemi & H. Weisberg (ur.), *Controversies in voting behavior* (str. 137–151). Washington, DC: Congressional Quarterly.
- Norpoth, H. (1984). The making of a more partisan electorate in West Germany. *British Journal of Political Science*, 14(1), 53–71.
- Olivola, C. Y., Tingley, D., & Todorov, A. (2018). Republican voters prefer candidates who have conservative-looking faces: New evidence from exit polls. *Political Psychology*, 39(5), 1157–1171.
- Pantić, D. (2007). Prihvaćenost programskih opredeljenja među pristalicama partija: Na primeru nekih aktuelnih spoljnopolitičkih dilema. U: Z. Lutovac (ur.), *Ideologija i političke stranke u Srbiji* (str. 299–322). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. & Pavlović, Z. (2009). *Political culture of voters in Serbia*. Belgrade: Institute of Social Sciences.
- Pavlović, Z. M. (2012). *Činioci i struktura političke kulture mladih u Srbiji – sociopsihološki pristup* (Neobjavljena doktorska disertacija). Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Pavlović, Z. (2013). Prediktori izborne apstinencije mladih u Srbiji. *Primenjena psihologija*, 6, 5–21.
- Pavlović, Z. (2017). *Ogledi o političkoj kulturi*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Filozofskog fakulteta.
- Pavlović, Z., & Todosijević, B. (2016). Ideological self-identification and party identification in Serbia. U: I. Bondarevskaya & E. Iordănescu (ur.), *Psychology of Political and Economic Self-Constitution* (str. 58–61). Proceedings of the IV international scientific and practical seminar, Kyiv, May 20th, 2016.
- Pavlović, Z. (2020). Partije bez partijskih pristaša? Partijska identifikacija u Srbiji u periodu 1990–2018. U: S. Mihailović (ur.) *Od partijskog monizma do pluralizma i natrag*. Tri decenije višestranačja u Srbiji (1990–2020). Demostat: Beograd (u štampi).
- Pavlović, Z., & Todosijević, B. (2018). Partisan heart and/or rational mind?: Party identification, political knowledge and electoral turnout. *Psihologija*, 51(1), 31–49.
- Popadić, D. (2010). Building up European identity: From the chimney smoke. *Psihološka istraživanja*, 13(1), 9–33.
- Rose, R. & Mishler, W. (1998). Negative and Positive Party Identification in Post-Communist Countries. *Electoral Studies*, 17(2), 217–34.
- Sajc Antonić, A. (2007). O značenju glasa kao činiocu izbornog ponašanja u Srbiji. U: Z. Lutovac (ur.), *Birači i apstinenti u Srbiji* (str. 113–132). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Slavujević, Z. (1999). *Politički marketing*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Slavujević, Z. (2002). Partijska identifikacija građana pre i posle izbora 2000. godine. U: V. Goati (ur.), *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000* (str. 195–226). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Sniderman, P. M., Brody, R. A., & Tetlock, P. E. (ur.) (1991). *Reasoning and Choice: Explorations in Political Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stojiljković, Z. (2006). Demokratija (još) ne stanuje ovde. U: Z. Lutovac (ur.), *Demokratija u političkim strankama Srbije* (str. 121–142). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Todosijević, B., & Pavlović, Z. (2020). *Pred glasačkom kutijom – politička psihologija izbornog ponašanja u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories: Studies in social psychology*. Cambridge: CUP Archive.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. *The social psychology of intergroup relations?*, 33, 47–56.
- Thomassen, J. (1976). Party identification as a cross-national concept: its meaning in the Netherlands. U: Budge, I., Crewe, I., & Farlie, D., *Party identification and beyond: representations of voting and party competition* (str. 63–79). London: John Wiley & Sons.

- Turner, J. C., Brown, R. J., & Tajfel, H. (1979). Social comparison and group interest in ingroup favouritism. *European journal of social psychology*, 9(2), 187–204.
- Vlachová, K. (2001). Party identification in the Czech Republic: Inter-party hostility and party preference. *Communist and Post-Communist Studies*, 34, 479–99.
- White, S., Rose, R. & McAllister, I. (1997). *How Russia Votes*. Chatham – New Jersey: Chatham House Publishers.
- Wyman, M., White, S., Miller, B. & Heywood, P. (1995). Public Opinion, Parties and Voters in the December 1993 Russian Elections. *Europe-Asia Studies*, 47, 591–614.

Parties without party supporters? Party identification in Serbia in the period 1990–2020

Abstract: Party identification is one of the most important concepts in the analysis of political behavior. Developed in a Western and two-party context, it has been more or less successfully applied as a heuristic model in countries with multiparty systems, such as Serbia. The subject of this paper is the analysis of party identification in Serbia in the period 1990–2020. The author discusses the nature of party identification and presents its main models, the Michigan model and the revisionist model. The paper includes a brief overview of empirical research on the importance of party identification in Serbia from 1990 onwards, as well as the results of the secondary analysis of a large number of public opinion polls on the prevalence of party identification in Serbia. The data indicate that party identification, perceived as a feeling of closeness and psychological attachment to a political party, is unstable and generally low. However, its significance for electoral orientation is indisputable - the vast majority of those who identify with a particular political party tend to vote for that particular party. In the concluding part, the author discusses the significance of the presented data in the context of the dominant models of party identification.

Keywords: party identification, electoral participation, electoral orientation, voting, Serbia.